

Володимир Кузьміч

ВИШНЯКИ

ЕПІЧНА ПОЕМА

ДУМА ЧЕТВЕРТА

В народження й сумне дитинство головного героя Макара Вишняка, про яке повстання в Вишнях в 1838 році, про двох геніальних поетів — Гоголя і Шевченка, що відвідали Хорольські місця, про те як зустрівся Макар з великим українським кобзарем, як Шевченко намагався купити Макара, що писав поет про село Вишняки, чому прокляв рід Оболонських та Родзянок і навіть подарував Макарові свою власну бандуру.

1

Чому страждав народ — всякому відомо. Пани плодилися і марили катів. Покріпачені Вишняки плодилися, народжували подарів. Велике горе було у Вишняківців — скарали Вишняка за те, що він й легенди проти панів. А син його, хлопчак Іван, що після втечі Турбаїв утік до своїх родичів у Вишняки, зазнав великого лиха. Це лихо — багаторічна каторжна праця на панщині Оболонських.

І ось в сім'ї цього Івана Романовича, напередодні великодня 16 р., народився хлопчик. Він вийшов з черева матері, зарепетав на всю хату. Він був важчий, ніж звичайні немовлята, і коли молодіці, обливши його, поглянули в обличчя, вони здивувалися: на зім'ятому личкові миготіла, незвичайна для немовляти, плямка. Очевидно, від першого крику м'язи рота ослабли і губи розійшлися в боки в якомусь іронічному виразі.

Дід Ілько, панський чередник і запрошений у куми, довго дивився на немовля і сказав ніби пророк:

— Народилося твоє немовля, Іване, в полудень під паску. Така прикмета, що доведеться твоєму синові багато страждати. Але не бійся, батьку! Каже народна мудрість, що народжені вдень — сонячні, веселі люди. Отже, твій син буде найвеселішою людиною. Твій син уславиться сміхом і стрілятиме по панів, бо при народженні в головах йому стояло сузір'я Грільця!

Уважно слухали вони старого чабана, мудрого чоловіка. Все

Початок див. „Л. Ж.“ № 1, 2 та 7, 1939 р.

село шанувало його, бо досить добре він знав небо, зорі й хмари, міг точно передбачати погоду і часто шкодив попам, ласим грошиків з молебнів про дарування дощу.

Стояв Ілько в білій полотняній сорочці, підперезаний широким ремінцем. Він брав немовля на руки і воно не плакало, навпаки, якимось посміхалося; оченята ж йому були, як терніні лобок був широкий, носик круглий, ніжний.

— Як же назвемо його? — спитав бородатий дід.

— Хотілося б, Макаром, — відповів, поглянувши на дружини Оришку, Іван Вишняк.

— Ім'я хороше, людське, — погодився дід, і тоді сім'я почала готуватися до хрестин. Охрестили хлопчика, назвали Макаром і почав рости наш Макар. Батько й мати ходили в степ на пащу; вони брали з собою й хлопчика, бо треба ж було годувати його, доглядати. А в них уже трапилося лихо: перший син, двохрічний Юрко, впав в колодязь і загинув.

І нашому славному Макарові, що на весь світ вславився Вишняками, доводилося у всяку погоду лежати в степу. Мати приносила погодувати його. Присівши біля снопів, схилялася над сином і тяжко зітхала, і, стомлена нелюдською працею, тихо наспівувала:

Ой, ходить сон
Біля вікон,
А дрімота
Коло плота.

Маленький Макар товстими вустами смоктав перса, задоволено посопував, посміхаючись дивився на свою бідолашну матір. Оришка на мить забувала про втому, і співала, перемагаючи в собі величезну, непереборну спокусу, хоч на хвилинку, заснути.

Питається сон дрімоти:
А де ж будем ночувати?
Там будемо ночувати,
Де хатина теплесенька.
Там будемо ночувати,

Мале дитя колисати.
— Ой, спи, колишу тя,
Як заснеш, лишу тя.
Сама піду на роботу,
Та й прийду аж у суботу.

Траплялося, Макар не засинав. Тоді мати, боючись економіки та приказчиків (пані забороняли годувати дітей під час роботи), квалливо наспівувала, боязко оглядаючись навколо:

— Е-е, е-е, е-е-е-е-е.

Макар засинав і, напевно, бачив увісні, приготувану йому пісню, долю:

Е-е, дитино!
Поїдемо по сіно!
А я буду сіно класти,
А ти будеш бичка пасти...
Е-е-е, е-е-е.

Так жив і зростав Макар, і дуже багато за нього відтерпів ждала бідолашна мати.

Пані та управителі їхні гнали жінок з немовлятами в степ дощ, і в бурю, і в страшенну спеку. Хоча жінка й не зналася в реєстрових списках, бо пані вважали, що ця «бездушна тварь» не має душі, але вона до впаду працювала на панщині.

Одного разу в жнива, в липні 1838 року, управитель вигнав на роботу підряд всіх стариків і малят, і навіть немовлят, що не мали права відривати від праці своїх матерів, а тому були змушені страждати під немилосердно пекучим сонцем.

Білими хустками жінок укрилися широкі панські ниви. Сорочок немовлят, плачучих, хворих, уляглися на перших снопах панського врожаю.

Це побачив управитель Оболонського, страшенно розсердився, почав чобітьми скидати немовлят з снопів. Зіштовхуючи немовлят, він страшенно кляв їх, брудно лаючись. Дісталось й двохрічному Макарові: управитель віджбурнув його чоботом на кілька кроків. Поколовши об стерню руку, сильно вдарившись і злякавшись, Макар заплакав.

Все бачив Михайло Доценко, що з дружиною працював недалеко. Він пішов слідом за управителем і ніжно повкладав на снопи всіх немовлят. Навіть більше, деяких, що плакали, Доценко цілував, забавляв, щоб матері не чули плачу.

Довго плакав Макар і мати не чула зойкання його, бо жала його аж над яром. Доценко ніяк не міг заспокоїти його. Він взяв маля на руки і поніс полем, колишучи його на руках. Він довго стебло з вузлуватими синіми квітками, говорив:

— На тобі, любий, «Петрів батіг». Ач який довгий! Битимеш пані і управителя, собаку й свиню, і козу - дерезу.

Макар взяв «Петрів батіг», поволі заспокоювався.

Доценко опустив Макара на землю, витер йому сльози, зірвав кушисту кульбабу, подав йому.

— Ось тобі «козелець». Дмухни на нього, і багато козликів полетить високо...

Макар дув, козлики летіли високо, він забув про біль, а Михайло пішов на роботу. Вчинок Доценка помітив управитель. З великою люттю на звірячому обличчі повернувся він до дітей і, відійшовши до сидячого на снопі Макара, сказав:

— Наревівся? Слава богу, що перестав!

— Еге, перестав! — відказав хлопчик. — Ось спочину і знову працю!

Управитель багато начувався від людей, але такого ще не чув. Зухвальством прозвучали ці слова. Ще б пак! Діти починають працювати!

Він грубо штовхнув Макара.

— Не сиди, підлий, на панському добрі!

І пішов уздовж снопів, скидаючи з них немовлят. Великий

плач залунав у полі. Не стерпів цього молодий Доценко, і пішов до управителя.

— Схаменися, чоловіче!

Управитель ударив бато́гом Доценка.

— Не смій бити дітей, панська наклейка! — вигукував Доценко, затуляючи руками обличчя, бо управитель бив його по жалном і чо́бїтьми.

Впав і швидко схопився Доценко. В руках йому випадково опинилося гостре долото. Захищаючись, Доценко вдарив тупим кінцем долота управителя по лобі і той випустив розлюченого кріпака.

Тим часом на зойкання дітей збіглися налякані матері й батьки. Жінок було більше і вони, від страху за дітей і за себе, миттю оточили ненависного економа. Сказано — не руш дітей, не зли матерів! Дитя візьмеш за руку — матір візьмеш за серце. Розгнівані кріпачки, розраховуючись за своє горе, заклали серцями проклятого панського посіпаку.

Була тут і Оришка, Макарова мати, і хоча прибігла без серця, та її кулаки не гірше інших товкли економа. Так, неписані до реєстрів жінки, пригадали скільки вписав їм на спині батогів, нагаїв, ланцюгів і стусанів цей клятий економ, кат і гвалтівник.

— Господи, до чого дожилися! Немовлят б'ють!

— Він усіх бив: мене, тебе, його!

Перед очима дітей стався народний суд. Прикінчили посіпаку.

— Загинув кат! — радісно сказала, все ще гнівна, Макарова мати.

— Всім їм отаке буде! — і батько підняв Макара на руки, щоб заспокоїти, бо розправа над економом налякала дітей.

Довго плакав Макар, і разом з дітьми плакали дорослі панська варта скакала на конях, оточувала натовп кріпаків. Не думали, не гадали люди, що з поля вони разом з дітьми потраплять до в'язниці.

Якщо бути точними, то в біографії Макара слід написати:

— З 10 до 26 липня 1838 року він сидів у відомій нам Хорольській в'язниці, оскільки був живим доказом на суді.

Пан Оболонський віддав до суду сто вісімнадцять жінок і вісімдесят трьох чоловіків, — це була половина дорослого населення Вишняків. Серед них були Вишняки:

1. Іван Макарович — 54 років,

2. Оришка Петрівна — 43 років,

3. Макар Іванович — 2½ років.

Всіх тих жінок і чоловіків, в кількості 201, вписали до «злогодійських списків», і судили так, що всім їм не поздоровилося. Всипали їм по п'ятдесят гарячих, так як вирок суду був:

«Кари для кріпаків єсть необхідні і вельми справедливі».

Михайла Доценка, батька його Степана, Луца і інших, після жахливого катування ланцюгами, вислали на довічну каторгу до

Сибіру. Панам Оболонським суд запропонував: «щоб використали людей за законом, зверх міри не чинили суворості».

Іван і Оришка Вишняки повернулися на степ, на панщину, бо міг пан терпіти збитків, коли його кріпаки сиділи у в'язниці. Закінчивши з розправою, Оболонський запросив «справедливих людей» до себе в садибу і пошанував їх на гучному бенкеті, де було перепробовано більш 40 сортів усяких горілок. На тому бенкеті голова суду Платон Гаврилович Родзянко поділився з Оболонськими своїм досвідом і подав від себе не тернівку, не мерівку, а спеціальну горілку — винахід їхнього роду — «Родзянківку».

— Я роблю її з відбірних ягід родзинки, січу з малиною, кіркую, ставлю на лід і віджимаю зі спиртом.

— Чудово! — похвалив Оболонський і впився лимоновим оматом нової горілки, вписаної до спиртових реєстрів — «Родзянківки».

3.

Тяжке життя настало для Вишняківського народу. Надсильна, знеможлива робота, лайка, різки, канчуки й зуботочини: надручання, сльози, голод.

В сусідів Вишняка — Храпків, бідних, що ледве перемогли холеру (а холера охопила майже весь повіт), народився хлопчик. Смагливатий, з продовгуватим загостреним носиком Федя, він не такий веселий, як Макар, дещо кволіший.

І от почав зростати Макар Вишняк і Федя Храпко.

Пригадує Макар батьківську хату. Було порачкує він по дошки, зробить кілька невеличких кроків і повертай, хлопче, на хату. А позаду одне віконечко на півдолоні — косий трикутник скла, що дістав його батько десь в Кременчуці, коли на ярмарок Оболонський хліб возив.

До стелі не міг дістати малий Макар, навіть тоді, коли ставав на батькове й материне ліжко. І світологолий хлопчик дивувався, чому батько згорблюється, входячи до хатини. Виходить йому, щоб не набити собі гулі на лобі.

Була в хаті груба — біла вгорі, закіпчена внизу. На ній і валили і обідали, тому що не було стола, та й поставити його ніде було.

Веселе життя було в Макара. Коли батько й мати йшли до міста на роботу, то хлопець залишався сам у хаті; тут було багато живих істот, для котрих хлопчик вигадував різні назви. Поперше — білі вошки.

Подруге — блощиці. За ними лазив Макар під ліжко, виколював їх лапачкою із щілин, спостерігав, як вони швидко розмножувалися.

А потрете — павуки з хрестами, заслужені генерали, нагороджені богом за вміння плести сіті для іншого живого, що не

ховалося в щілинах і рубцях, а дозволяло собі бігати по стіні і літати в повітрі.

Макарчик боявся жирних, хрестатих генералів, з небезпечною стежив, як муха — ябедниця й брехуха, шукаючи новин, залітаючи в куточок, де її ждав кровожерний генерал. Коли муха потрапляла в розставлену сітку, і по хаті розлягався жалібний дзвін, хлопчик тихо сидів на ліжку і прислухався до затишного плачу мухи.

— Тепер він з'їсть її, — в острасі шепотів хлопчик, спостерігаючи, як павук бігав навколо приголомшеної мухи і як раптово зупинившись, впинався в її маленьку голівку.

— Жжер! — і хлопчик довго розмірковував, чому хрестаті генерали пожирають все живе, що до них потрапляє.

Але Макар не боявся павуків - косарів, з довгими й неадекватними ногами. Вони водилися на долівці і ловити їх було легко. Макар відривав косареві всі ноги і, розсвівшись на долівці, довго спостерігав, як здригаються відірвані ноги, як вони «косять траву», а сам павук ходить з граблями, «загірбає».

За тією розвагою застали його батьки, повернувшись з поля.

— Е, та ти вже справжній косар, — посміхнувся батько. Таким косарям не в хаті сидіти, а хліб заробляти! У тебе, Макаре, і мова змінилася. Ти вже не кажеш «бубух», коли падаєш з ліжка.

— О, я вже сам злазю! Я — дорослий! — упевнено відповів Макар.

— Ну, коли так, то ось твоє одягало і обувало, кличе тебе панський прикажчик, — з цим батько кинув синові, якому виповнився п'ятий рік, брудне дрантя. А взуття не було. То була лише обляпанка, колись купити черевички.

Небо почорніло від перших весняних хмар, що посунали з півдня. Нахмурилася рання весна, заплакала і розм'якла земля. По цій багнюці й топав босоногий Макар у великій драній шапці з батькової голови.

Батько й син увійшли у великий зеленіючий двір, огорожений високою кам'яною стіною. Там два садівники підстригали кушні букшпана, окопували дерева. Макар з цікавістю поглядав на красивий парк, на алею, в кінці якої стояв величезний панський будинок з білими колонами, з великим ганком.

Туди не впустили батька з Макаром, прогнали їх на білий двір. Там, перед сухорлявим прикажчиком товпилася мовчазна дітвора, яку призначали на роботу.

— Ти цеглу тягатимеш!

— Ти з отим безштатком воду на кухню носитимеш!

— Ти (у тебе морда красива) підеш до панночки в покійні, робитимеш там, що накажуть...

І той, у кого була красива морда, відійшов у сторону.

— А ви, кошенята, до чабанів у підпаски. Овечок, свиней пастимете.

Пішов Макар за чередою до чабана Ілька, доброго діда, знахаря й оповідача, що знав усе на світі.

А небо голубе, весняне, тепле стояло над світом. І сонце світило однаково і панові, й холопові, і радувало малих хлоп'ят, бо вони знали, що пан може відняти в людей все — і плату, і хату, і їжу, і воду, і одяг, але ніколи не відніме клятий пан золотого сонця, срібного місяця і зірок бурштинових.

Грілися на сонечку малята - підпаски, уважно поглядали на череду, а ще уважніше на красиві краєвиди.

На півночі, за річкою по крутому берегу розкинулося повітряне місто. Круглі клуби зеленого листя, прозорі, як пар, протиснулися на багато верств, звисаючи в повітрі, мов мережева. Місто оточували густі зелені сади й ліси. В гаях і чистому полі швидко розросталися трави. Розквітав любисток, барвінок, що, разом з калиною у вінку, символізує дівочість. Витикалося спід сон-зілля, з'явилася трава «ломиніс», та сама, яку використовували парубки, щоб відкрутитися від рекрутчини. Множилися, розросталися трава нечуй-вітер, подорожник, чудові ліки проти наривів і ран. Дівчата вже бігали в степ шукати траву «чирлич — любов поклич», або траву «тою», щоб приворожити собі доброго молодця. Сплітаючи вінки з запашних трав, вони ділилися своїми таємницями.

Хлопчаки допомагали їм збирати квіти.

Була весна, наближалось свято.

На великдень легше стало малятам - підпаскам. Їх звільнили на один день і вони пустували, гуляли в зеленому гаю, співали пісень, качали писанки й крашанки.

Але Макар не качав писанок, він був недосвідчений гравець тому, боючись програти, він з'їв той некоштовний, але дорогий шарунок. А інші качали різнокольорові писанки й крашанки, реготали, коли хтось вигравав. То були розряжені діти самодільних козаків, приписаних у місті за своїм столом.

А Макар по-справжньому веселився в гаю біля річки, між шапачкою молоддю, одягненою хоч у латані, але чисті сорочки шаровари, коли вони заводили свої улюблені гри — «гаївки» або пісню «Гаю зеленесенький».

Дівчата з різнобарвними стрічками в косах, в дзвінкому шалашу намісті, в білих вишиваних сорочках, з калиною на шию, в довгих рукавах, в плахтах, вишитих унизу шахматними, багатокольоровими чотирикутниками, заводили розлогу пісню, і парубки підхоплювали:

А в нашого Шума
Зелена шуба,
І Шум ходить по діброві
І питає чи здорові,
Чи розквітла калина,
Чи не сохне десь дівчина,
Чи веселії дубки,
Чи сміються парубки?

А назустріч йде Шумиха,
Плаче криком: сталося лихо...
Як почув Шум зелений
Понад дубом, понад кленом
До дружини молоді:
— Чом ти плачеш? Що з тобою?
— Ой, — сказала Шумиха, —
У гаю в нас лихо, лихо.

Йде по гаю пан, пан,
Що соломою напхан.
Він сокирою калину,
Нашу любову дитину,
До коріння порубав.
Ой, в нашого Шума
Зразу впала шуба,
Полетіли листочки,
Гай, як без сорочки.
Як розгнівавсь Шум, Шум,
Як почувся шум, шум,
З вітром бурею і громом —

Задрижали стіни й гори.
Впав пан на коліна:
— Ти прости, прости, калино!
Та Шум упав на пана,
Здер з нього жупана.
А як впала Шумиха,
Наробила пану лиха.
— Ти, пане, не рубай
Червоної калиноньки!
Ти пане, не чіпай
Молодої дівчиноньки!

Перша гаївка, шумлива й швидка, замінялася другою і голосні пісні бігали одне за одним — дівчата й парубки. Лесом кучерявими вершинами високих осокорів, срібних тополь, і річків, що посхилялися над водою, йшов зелений, веселий весняний шум. Далеко навколо котилася гаївка:

Скільки в решеті
Водиці, водиці,
Стільки у панів
Правдиці, правдиці!

Скільки в решеті
Дірочок, дірочок,
Стільки панам
Болячок, болячок!

До пізнього вечора гуляла молодь, забувши про голод і про дні. Скісні промені сонця лягали на зелені степи. А хлопчачі підлітки веселилися, бігали в лісі, збирали хмиз і розкидали на березі тихого Хорола велике багаття. Ніжно світилася тиха вода і жодна крапля з хмар не порушувала її сонного спокою. Тільки біля берегів, крізь рівне дзеркало води просвічувався жовтий ісок і чорні плями водорослів.

Набігавшись, дівчата сідали довкола вогню, замислювалися, вони просили стариків розповісти про білий світ, про велике царства й держави, про Плач-ріку і Кат-гору.

Сидів біля вогню старий чабан Ілько, а біла борода його мала жала на латаній сорочці і од відблисків вогню ставала багрянитою. І розповідав чабан чудові речі про чужі незрозумілі краї, за які пани воюють між собою, женучи безневинний народ на різанину.

Слухав Макар Вишняк нескінчену повість про казкові краї і чудні краї, про чужих людей. Легенди глибоко проникали йому в душу.

— На південь від рідної України, в далеких степах повстали вежі, ніби велетенські білі стовпи, грозові хмари. Високі і темні хмари. І якщо ти не боягуз, не підлотник, а справжній молодець, то не злякаєшся ні грому, ні блискавки, вилізеш на ту високу вежу і зза хмар побачиш увесь світ. На південь луком вигинається Лукомор'я з тонкою смугою води. А та вода не що інше, як синє море, на якому, ходили чайки заморські і з якого зловляють ту саму чумацьку сіль. А без солі немає справжнього смаку ні в крашанці, ні в часниці, ні в благословенному українському борщі.

За синім морем ханство і султанство турецьке, а далі царство Аліберське. А за царством Аліберським, де всілякі пани

літають і райські птахи літають, — велика ріка, а в тій річці вода, важка, як залізо. Та річка зветься Плач-рікою, тому, що з усього світу стікаються туди сльози — сирітські і материнські, дівочі, кріпацькі і злидарські.

А поглянеш з вежі на білу імлу півночі, то побачиш руську імлу з Кат-горою, з царством, де ліси та болота. За лісами леними живе чудь білоока, що не боїться холодів, а в холодах морозах збудовано місто Леденець, що горить ніби алмаз і сапфір. І хлюпочеться там не океан і не море, а та ж сама Плач-ріка, що охопила північний край.

Коли ж поглянеш з вежі на захід, де царство глиньське, годинне корабельне царство, то й там побачиш Плач-ріку.

А подивишся на схід, де Сарацинські гори і всіляка жовта земля, де за хапай-пісками і суши-очима великі води з швидкою імлею. І буде це та ж Плач-ріка, однакова для китайських річок, для глиньських моряків і для слов'янських хлопів.

Не дивуйся, що на півночі й на півдні, на заході й на сході побачиш одну й ту ж ріку. Ця ріка в центрі людського життя, бо жодного на кулю. Тому то приказка правильно говорить:

— Поженеш біду на північ, вона повернеться з півдня, поженеш на захід, прибіжить зі сходу.

Над Плач-рікою, що по ній не попливе жодний човен, жоден венець, стоїть висока Кат-гора. Так прозвали її, бо на верхівці гори сидить головний Громобій, призначений древнім людом катити й катувати всяку людину, якщо вона поводити себе по-панському, по-дворянському. Якщо ця людська істота здирала з бідного десять шкір, коли не дозволено здирати ні одної, якщо вона вбила вдів і сиріт, то таку панську душу, має вона якийсь гріх, чи не має, викличуть до Громобоя держати відповідь.

Панська душа відбріхуватиметься, як сучка, але проти неї вистануть всі сльози, пролиті з її вини. В день народного постання вони зберуться на верхівці Кат-гори. Чорні хмари постануть над Плач-рікою і погано буде дворянським душам. Чорна хмара розверзеться вогнем і дощем. Громобій вдарить своїм вогняним списом по ребрах підліх панів і загримить на весь світ:

— Карати! Каррати!

Завиють зібрані з усього світу пани, але Громобій попалить блискавкою, поб'є їх громом і лише мокре місце залишиться на панів. І каратиме їх Громобій, доки не висохне вся Плач-ріка на всій землі, доки не встане над нашим народом чисте і веселе червоне сонце.

4

Макарові п'ять років. Пішов перший рік суворої роботи під палицею. Минув великдень, сірі й одноманітні згоряли дні, сповнені вигуками:

— Куди лізеш, хрюкало?

— Щоб ти здохла, проклята!
— Щоб твоя щетина на Параску кинулась!

Часто плачучи бігав підпасич по колючій стерні, ледве витягнутий зза спини кабана, якого він раз-у-раз вигонів із сокири вихитих сходів солодкої пшениці. Це було в травні. Саме виростили запашні трави, дуже смачний і їстівний харч для худоби. За спаш били різками, і Макар виплакував свої образи від свиней і від людей; він був певен, що жодна сльозина не загине марно, а увіллється в Плач-ріку і за неї помститься Громоу у день народного повстання.

В червні густо розплодилася черва і пригадував маленький Вишняк, як бариня Параска послала всіх підпасків на цукрові буряки знімати черву.

На ту пору прийшло зелене свято — клечальна неділя, де коли вітами дерев прикрашають хати й вулиці, коли скошують вози трави, щоб розтрусити її в дворі і в хаті.

Ретельно знищували в святні дні прожорливу гусинь на буряках. Працювали всім селом. Поруч з Макаром, його мати і дядько, невдоволений батько. Батько чув від розумних людей, що панський цукор везуть до Англії, там він вдесятеро дешевший, ніж дома, і тим цукром англійські пани вигодовують породистих свиней.

— А ми цього цукру і на різдво не покуштуємо. За нас йогусинь їсть і та, що на листах, і та, що зветься Параскою.

З горя співали гуртом сумну пісню:

Ой, горе нам —
На гетьманщині,
Надокучила нам
Вража панщина.

Як на панщину йду —
Торбу хліба несу,
А як з панщини йду —
Дрібні сльози ллю...

Стомлена й голодна сім'я прийшла додому пізно ввечері. Сонний, падаючий з ніг Макар, раптом почув дикий зойк матері. В темряві Макар побачив зігнутого батька, що бив кулаками в ноги когось, що лежав долі.

Зляканий Макар підбіг до батька і взяв на долівці розтріпану матір. Вона валялася в ногах у батька, а він тягав її за косу мовчки, без прокльонів і лайки, бив кулаками. Мати зойкала і риваючись:

— Рятуйте, люди добрі! Сказився чоловік!

Збіглися сусіди, заспокоїли Івана, що знесиленний присів на голі дошки скрипучого ліжка. Він застогнав і раптом упав на коліна.

— Даруйте, люди добрі! Я не скажений, а дуже злий, і ми такі бідні. Навіть кішку з запічка нічим виманити.

Макар плакав біля матері, в неї з носа текла кров. Сусіди давали їй води, і, глибоко зітхнувши, сумно промовив:

— Коли пан голодний — він свистить, коли пів голодний — він дзвонить до церкви, а коли голодний хлоп — він жінку б'є.

Так протікало страждання народу і не дарма назвали його життя рікою горя. Макарові батьки не вилазили з панщини, бо, щоб шматка хліба, потрібен був і шматок полотна на чисту сорочку, а це робилося, знову таки, з прибутком для пана. А прибутки — карбованці плачучі й копійки сікучі — йшли на розквітне життя Родзянко-Оболонської, що втекла до Італії, та на молодих спадкоємців:

1) — Володі, що мав про моря, про широкий вільний світ, молодого гардемарина в Петербурзі, що незабаром мав потрапити на лінійний корабель-фрегат «Паллада»,

2) — на учобу ліберального Саші, який в Одеському Рішельєському лицейі черпав мудрість наук для збільшення багатств, держаних онуками від бабусі Надії Дем'янівни. Олександр Олександрович став великим лібералом, європейцем з голови до ніг, і заснував з друзями в Петербурзі журнал «Народное Чтение», розрахований на неписьменний народ. Будучи редактором цього журналу, він критикував тиранію царських опричників і приєднався до друкування в журналі віршів Некрасова, Курочкина і народного українського поета Т. Г. Шевченка.

Дуже пишався Олександр Оболенський (Оболенський звучало вульгарно) дружбою з великими людьми — Некрасовим, Тургенєвим, Шевченком. Він зберігав рукопис і листи Тараса Григоровича, в яких поет величав його своїм другом:

«Милостивый государь Александр Демьянович!»

Стихотворения, которыя вам нравятся, выпишите из приложенной рукописи; я не имею времени. Рукопись оставьте у себя до будущей субботы.

Ваш покорный слуга Т. Шевченко.

Предложите перевести Курочкину то, что вы найдете удобным для перевода. Т. Ш.» (кінець 1860 р.).

Друкував Оболенський гнівні вірші великого поета і вважав його правдивим поетом, доки не прочитав одного рукопису Тараса Шевченка — оповідання «Близнецы» (про бабусю Надію Оболенську), де був відбитий образ обдертих, голодних Вишнів. У цьому творі написав Шевченко про те, як дружина селянина Переяславського — Нечипора Федоровича Сокири — їхала з Полтави через Хорол. Він документально записав її слова:

«В Хоролі теж ночували, тільки, признатися, я й не бачила, який він той Хорол. Проспала всю станцію. Прокинулася в Вишніяхах за Хоролом. Там і ночували, а не в Хоролі. Село велике, тільки таке вбоге, що страшно дивитися. Кажуть, що поміщик

Треба: «Олександр Олександрович». Т. Г. Шевченко помилково написав батькові «Дем'янович». — В. К.

п'яниця непросипущий, живе десь, бог його зна,— в Москві чи Петербурзі, а управитель, що хоче, те й робить.

— А як звуть того поміщика? Чи не пригадаєте, Нечипор Федоровичу?

— Оболенський.

— А яка прекрасна церква збудована за селом, проти панського будинку!

— Кажуть, якась генеральша Пламенчиха поставила її на могилі свого чоловіка. Праведна душа»

Як не сердився ліберал-редактор на свого п'яницю батька, але ці слова, сказані про дворянина, сильно образили Олександра Оболенського.

— Та хіба ж бував Шевченко в Хоролі, що виливає такий бруд на мого батька?

— Кажуть бував. І навіть зустрічався з нашим кріпаком Макаром.

— Коли?

6

На бездонному небі, немов би кованому з голубої сталі, сіло багряне сонце і прощальні промені, як бризки холодної водоспаду, падали вниз на кольористі натовпи галасливого народу, що провадив на ярмарку свій торг.

Віяв з прозорого сходу далекий уральський вітер, бадьорно все живе, котрому була до душі золота українська осінь. Стояла бабине літо з останнім даром осінньої краси, коли далеко розсовується небосхил, коли особливо прозоре чисте повітря, коли ранками коливається молочно-сиза імла, кращий провісник того, що день буде ясний, чудовий, що ви відчуєте приємну ласкавість вмирущего літа.

Це була суха осінь 1845 року. Цієї осені приїхав на Україну молодий, тридцятидвохрічний художник, колишній кріпак, що закінчив Академію мистецтв, учень великого Брюллова, Тарас Григорович Шевченко. Він удруге відвідав Україну, щоб малювати побут милої сторони, дорогої батьківщини, побут пригноблених сиріт, і всіх скривджених панами та їхніми посіпаками. Утішаючись особистою волею, він напередодні Покрови приїздив у Ромни і потрапляє в гушавину галасливих купців і продавців шумливого ярмарку. Навколо розташовані вози. І голублі, ніби мачти фантастичних кораблів, стирчать у небо, і рундучки з папиром та стрічками, а всюди товчуться дівчата; будки з залозним товаром розсипалися по всьому майдані; з ранку до вечора тут стоїть безнастанний шум і галас, ревіння волів, мекання овець, а ржання й тупотіння коней нагадує гуркіт схвилюваного моря.

Бачить художник-поет сановних українських панів, дуже рожких на його колишнього пана Енгельгардта, таких же гидливо безирливих до всього, що нагадує хлопа. Вони, пани, володарі цього, що зібране в Ромнах. Вони торгують, міняють і тут же попивають частину баришів, а хлоп'я-селочок, нещасний по-лицький волів, босий, в подертій полотняній сорочці, стоїть біля дверей корчми і сумний погляд його великих, чесних очей, відкидає Тарасові все: голод, катування, страшні дні виснажливої роботи.

В стороні, між возами з зерном і сіллю, примостилися лірники, бандуристи; вони співають «Лазаря» і проливають гіркі сльози за старовиною, що минула, згинула назавжди. Прислухається Тарас Григорович і серце йому болісно стискається, щемить. Раптом дружні вдари об гучні струни бандур і кобз уривають тихі схлипування. Дивиться Тарас Григорович і очам не вірить. Низенький панок з тупими, ніби пообрубуваними вусами, стоїть на помості і, тримаючи в руках папір, в якому зазначено, що він, Клеофаст Альбикивський, з'являється новим управителем на Вишняків і за вимогою пана Оболенського продає сьогодні, 1 жовтня 1845 року, своїх людей. Він ходить по рундуку і викикує кожного, хто продається:

1. Луцай Федір — 39 років, годиться в рекрути, 70 карбованців.
2. Носач Трохим — 39 років, бондар і гарний рибалка, 80 карбованців.
3. Носач Хівря — 33 роки, прачка, меди варить, хороша куховарка, 50 карбованців.
4. Мурашов Петро — 19 років, знає ковальське майстерство, 75 карбованців.
5. Вишняк Іван — 61 рік, старик, але майстер на всі руки, 48 карбованців.
6. Вишняк Оришка — 50 років, кращої куховарки на Полтавщині не знайдеш, 35 карбованців.
7. Вишняк Макар — 9 років, пастух, здібний при всякому вченні, 25 карбованців.
8. Вишняк Мотря — 14 років, покоївка, 40 карбованців.

Кожен, кого викликають, стає на бочку і, підстоявши з хвилину, покіль його оглядають купці, поступається місцем іншому. Низенький, чорнявий Мурашов ховається в натовпі, а низенький Вишняк, з крутим лобом і насмішкувато задертим носом, стоїть на бочку і дає купцям помацати свої м'язи.

— Еге, в нього ще м'язи наліті, — вигукує один лубенський хлоп, який недавно проголосив, що йому потрібен добрий доглядний пасічник.

— Гей, діду, скільки гадаєш прожити? — питає другий.

— Якби не лупцювали, то й сто п'ятдесят прожив би, а так, — боже сто, сто двадцять, — відповідає старий Вишняк, мружачи запалені від сонця й від порошу очі.

Шевченко наближається сюди, він розуміє, що сім'ю Вишняків

не пощастить продати в одні руки — не корисно — батьки старі діти надто молоді.

— Хочеш, не хочеш, а доведеться їх розлучати, — байдужим тоном каже Клеофаст Альбіковський.

Тарас Григорович бачить, як чорнішає стара мати, як беззвучно вона звалюється на плечі своїх дітей, як в страшному передчутті розлуки, вона обіймає їх. Тремтячі руки дітей з'єднуються, з очей матері і доньки течуть гіркі сльози.

Макар не плаче. Його, уставлені вгору, сумні очі шукають співчуття і не знаходять. Навколо всі такі тупі й байдужі і нікому крім рідної матері, пригріти його, втішити, приголубити. Він стиснеється до ліктя її, і, як гриб спід старої сосни, дивиться на купців.

— Ну, матінко, прощай! — вигукує старий Вишняк, коли його купує якийсь пирятинський, рудобородий панок.

— Прощай, синку... Був я на коні, побуду ще й під конем! — батько, ставши навколішки, обіймає свого єдиного, дорогоцінного, мовчазного й засмученого сина.

Шевченко хмурить брови. Його веселе обличчя затьмарюється. В очах Макарових поет читає величезний відчай, німий крик збентеженої душі, і нервово переступується на місці.

Ось він клятий панський світ! Видко, всі пани — собача рідня. Всіх продають і купують, — думає поет, переповнившись співчуттям до кмітливого хлопця.

Групу худих, обдіраних кріпаків розподіляють на дві частини. Чорний, розкудланний, молодий Макар, з припухлою від побиття губою, кидається до своєї сивої, старої матері, у якої за сльозами не видно очей.

— Синочку мій, ріднесенький, — схлипує вона.

— Матусю! Завіщо нас бог карає?

Грубі лапища прикажчиків розривають міцно стиснуті руки матері й сина; за матір з донькою одержує лубенський панок картину якогось художника - француза. А на картині зображений веселий бенкет серед квітів і напівголих жінок.

— Тепер без культури жити не можна! — чує від купця Шевченко.

Закипає молоде серце в поета, туманяться карі очі і тільки хвилиною котиться в тілі:

І знову шкуру дерете

З братів незрячих, гречкосіїв...

Але диво! Пана Кулябко прилюдно судить якийсь панок новому пальті з коротким стоячим коміром, і в глибоких калюжах придатних на багнюку всякого глухого містечка. Той пан починає міркувати про те, що в душі кріпаків тліють таланти і безглуздо міняти людей на картини розпусного характеру.

— З кріпаків бувають Шевченки! — вигукує він.

— Твої Шевченки не ходовий крам! — заперечує лубенський панок і, загорнувши картину, іде собі геть, залишивши пана новому пальті міркувати з Альбіковським про муз і мистецтво, про хороше ставлення до кріпаків. Але він не тільки міркує, він і купує маленького Макара, що маючи батьків, залишився круглим сиротою. Плавким рухом руки він відмикає шкатулку, виловлює звідти двадцять один карбованець асигнаціями, надає Клеофасту Альбіковському, від якого тепер можна дізнатися, що він не просто управитель, а столбовий дворянин, особливо відомий царю Миколі I.

— Да - а, — витискуючи з себе кожне слово, говорить панок новому пальті. — Я довго придивлявся до обличчя цього скам'янілого. Клянусь, що хлопець талановитий. Я з радістю візьму його до свого палацу. А що, коли раптом з нього вийде новий Шевченко?

— Слухай, хлопче, ти Шевченка знаєш? Він творить народні пісні, — питає пан у Макара, зазираючи йому в лице.

Густе волосся на голові хлопця вкрите сірим дорожним порошком. Воно позлипалося від поту. Розумні очі хлопця суворо виражають незнайомця.

— Я не знаю Шевченка, — відповідає Макар, — а пісні складав мій дідусь Роман. А ще вигадує пісні наш чабан Ілько.

— А ти любиш пісні? — цікавиться незнайомець.

— Люблю, — жвавішає Макар, і довірливо підходить до високого пана. — Я дуже люблю кобзарів, у нас була стара запорозька кобза, так за ту кобзу мого дідуса вбили, а кобзу на тришки побили.

— А ти знаєш якісь кобзарські пісні? — не відставав від хлопчика цікавий купець.

— Авжеж знаю. Ось влітку навчився у чабана. — І Макар починає декламувати:

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ - за - очі, —
Грає синє море,
Грає серце козацьке,
А думка говорить:
— Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?

На чужині не ті люди,
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити.
Сидить козак на тім боці,
Грає синє море,
Думав доля зустрінетесь —
Спіткалося горе!
А журавлі летять собі
На той бік ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами...

При перших словах Макара змінився в лиці Тарас Григорович. Спалахнуло його обличчя і радість розлилася по нім. Що він чує? Він чує власні вірші з нещодавно видрукованого «Кобзаря», вірш «Думка», що іще до друку розійшовся в списку і потрапив у народ, одразу ж ставши надбанням його. Маленький кріпак з тої миті стає Шевченкові вдвоє дорожчий. Він

ще раз переконався у величезній любові народу до його віршів, до великої простоти і задушевної правди. Поет не може лишатися байдужим до долі цього хлопчика. Він зробить для нього все можливе, бо йому, колишньому кріпакові, легше зрозуміти, що чекає в майбутньому талановитого стрибунця.

— Якщо ти, Макаре, знавець віршів, то тобі легко житиметься в мене, — сказав пан. — Я зовсім не битиму тебе. Я зроблю тебе письменним, і коли в мене збиратимуться гості, ти декламуватимеш вірші трьох поетів — Пушкіна, Шевченка і Аркадія...

Він не сказав, якого саме поета Аркадія декламуватиме Макара.

— Спасибі, Макаре, за твої вірші! Сподіваюсь, що пан твій не одурить тебе. Якщо він любить вірші Шевченка, то він мусить любити й тебе. Я попрошу його.

Панок з баками з задоволенням спостерігав, як його кріпака схопив цукерку і лагідно подякував. Родова пиха (його хвалити за добре ставлення до рабів) сповнила його серце приємним теплом.

— Пробачте за турботи, хто ви? — спитав пан у Шевченка, що гладив хлопця по голові.

— Я — Тарас Григорович Шевченко.

З якою радістю потис пан руку «великому кобзареві землі української»! Як він розхвалив Шевченка за його вірші й картини, що мають славу, як і «Кобзар».

Пан відрекомендувався відставним лейбгвардії полковником Аркадієм Гавриловичем Родзянком, трохи поетом, поклонником «благородних муз».

— Я радий, що стаю особистим другом великого Шевченка, після того, як був другом Пушкіна, — заливався сміхом п'ятидесятидвохрічний старик, виголений шатен.

— Ви друг Пушкіна? — здивувався молодий Шевченко, і в нього не було ніякої містись відповіді, одержав запрошення поїхати до маєтку Родзянка під Хорол, у Веселий Поділ, де виблискує веселе життя в річці і в лісах дрімучих, де спочивав, проїжджаючи, опалений російський геній.

Шевченко поглянув на Макара і погодився.

7

І ось висока карета, запряжена баскою четвернею, понесла з Ромен широким шляхом на Хорол, на Вишняки. А на зораних нивах і на стерні блищало павутиння бабиного літа. Коли сонце повисло над обрієм, все навколо заіскрилося й заблищало різнобарвними хвилями густого павутиння.

М'яко колисалась карета, навіваючи дрімоту на подорожника Макара, ніби гайдук, стояв на задку і наспівував довгі чабанські пісні, що їх з величезною жадобою слухав великий поет.

Другого дня в полудень Родзянко показав своєму молодому

другові місто Хорол. Для задоволення цікавості гостя, він взяв з полиці, куплений на ярмарку, «Всеобщий географический и статистический словарь» князя Гагаріна, виданий в 1843 році, і показав слово Хорол і прочитав:

«Хорол — повітове місто Полтавської губернії (Росія), на річці Хорол. 6 церков (3 кам'яних), світське училище, 5 крамниць, 24 шинки і 737 житлових будинків (2 кам'яних). 4 річних ярмарки».

— Двадцять чотири шинки? І лише одна школа? — обурився Тарас Григорович.

Родзянко опустил голову.

— Погано в нас з освітою.

— І лише два кам'яних будинки? — продовжував поет.

— Так, але й ці будинки збудовані моїм братом Платоном графом Капністом, — відповідав задавакуватий Родзянко, стежачи за виразом обличчя Шевченка, що пильно поглядав на руби винокурень, дерев'яні хатинки і на пряму, як стріла, вулицю, потопаючу в зелених садах.

Сірий і брудний був осінній Хорол. Коні хлюпали по зелених калюжах і бризки летіли в вічі подорожнім.

— Кажуть, що Хорол завжди голий, — звернувся до нього Тарас Григорович.

— Але зате кажуть і інше, — заперечив Аркадій Гаврилович, — славні Лубни — Кулябками, а Хорол — Родзянками!

Шевченко помітив у свого знайомого одну неприємну рису: він безнастанно похвалився то своїм дідом — хорольським сотником — Василем Родзянко, то двома старовинними шаблями і старовинним козацьким сідлом, здобутим ще в Січі Запорізькій. Він похвалився тим, що збирається купити в п'яниці Оболонського все майно, бо через пияцтво батька, хазяйство його дітей, що живуть в Петербурзі, дуже запепало і тому, за височайшим повелінням Миколи І, над маєтністю Олександра Оболенського призначено опіку в особі дворянина Клеофаста Альбіковського. Особливо ж він задавався знайомством з Пушкіним, його двома віршами, присвяченими Родзянкові, та однією послугою, зробленою ним поетові.

Правда, це задавцтво пом'якшувалось культурними манірами відставного полковника, його люб'язною увагою й розумом, але його тон дратував поета. Шевченко взагалі шкодував, що приїхав сюди. Але він не міг розстатися з Макаром, якого він дуже полюбив.

І ось постали в даліні, на тлі далекої сизої хмари, сумовиті обриси села Вишняків. Низенькі хатки здалеку здавались сотнею шматків вигнаних прикажчиком сапати пшінку. Згорбилися політичні низько, низько — поприпадали до землі.

— Немазані хати, — прошепотів стомлений Тарас Григорович, пильно вдивляючись в сумуватий пейзаж.

А хати присунулися зовсім близько; перша з них пропливла,

як глиняне страхіття, з двома дірками замість вікон, а замість дверей стирчав шматок дошки. Макар підвівся на задку, визнавши знайому хату, вигукнув:

— Драстуйте, тіточко Оксано!

Поет раптово почув тихе виття десь тут, біля напівзогнилої хатини.

— Там люди! Що з ними?

Стривожений Тарас Григорович підвівся в кареті і побачив у глибині хати, за намоченим простінком хвору жінку, прикриту всіляким дрантям, і важке зітхання вирвалося з грудей поета. Карета ж покотилася далі, і промайнула обшарпана, перекошена й трухлява хата невідомих вишняківців. Назустріч плвли інші хати, всі як одна — напівзогнилі, присадкуваті, без дахів, повні ставлявши в небо голі крокви.

Вдарила кров Тарасові в груди. Страшне, злиденне дитинство, як мара, як нескінчений важкий сон постало перед очима поета колишнього кріпака.

«Я на волі... але мати... Мати й сестра... і брати мої всі раби. І чи не плаче от так над сином моя люба сестра Орися?.. Чи не так же побивається вона за життям свого кровного немовляти?»

Сльози пекучого гніву навернулися на очі Тараса Григоровича. Полинув він думками на батьківщину, до проклятого панського Енгельгардта.

Брати на панщину ходили,
Поки лоба їм погодили!
А сестри... Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії!

Для кого в світі живе?
Ви в наймах виросли, чужді,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Зникали в осінній імлі бідні хатини і тільки два будинки височіли в далині — панський палац і винокурня, де якраз починався виробничий сезон. Не бачучи гнівного лица Тараса Григоровича, Родзянко розповідав, куди скотився Оболенський. Недавно, у всіх на очах, хорольські перекупники збіглися до двох винокурні і захопили шість сорокавідерних бочок горілки і шість возів з волами.

— Гине, руйнується хазяйство Оболенських. І врятує хазяйство Родзянки, — базікав відставний полковник.

«Ні, не панам рятувати народне господарство», думав мовчазний поет, збуджений вогнями величезної винокурні, що багатим полум'ям освітлювали порожній чорний степ.

Як тільки вони приїхали, відставний полковник показав поетові свій маєток. Насамперед оглянули багатий палац з вежами з круглими склепіннями, як у магометанських храмах, з смугастими розмальованими віконними колонами, дорогими перськими килимами, з м'якими тахтами та оксамитовими балдахінами в спальнях.

— Свій дім я назвав «мечеттю».

В саду вони побачили красиві мармурові групи, привезені з Петрограду — фавни, пастушки біля фонтанів. Слухав Тарас Григорович, як поміщик вихваляє свій сад, де серед сумних голених ясенів, тополь, кленів і могутніх дубів височіють два античні кипариси, привезені з півдня.

— Я сам розбивав парк з зеленими стінами із букшпану, вежами і з банями з зелені.

Тарас Григорович висловив подив, похвалив хазяїна, що за його вказівками витієватими візерунками ростуть букшпани.

Розчулений хазяїн почав з захопленням балакати про високі цінності душі, про естетику і поезію, літературу, про потребу в ньому сприяти розвитку народних талантів, таких, як у автора «Кобзаря», як у цього хлопчика Макара.

А кобзар, опутивши голову, мовчки йшов по алеї, і до нього падали жовті, вмираючі листки. Вони шелестіли дзвінко, сумовито, а молодий поет прислухався до своїх думок і сам собі перевіряв учора створений вірш.

... Минають дні, минають літа;
Настала осінь, шелестять
Пожовкле листя. Мов убитий,
Старий під хатою сидить...

— Я назву цю алею — алеєю трьох поетів — алеєю Пушкіна, Шевченка і... поета Родзянка! — раптово промовив Аркадій Гаврилович, задоволено оглядаючи шереху платанів і ясенів, що обріли жовтим вогнем умирання, на синьому й холодному від лютинського морозця небі.

— На цій алеї гуляв опальний Пушкін, коли він в перших числах липня 1824 року, проїздом з Одеси до Михайловського, зустрівся в мене у Веселому Подолі. Я познайомився з ним іще в Петербурзі на військовій службі. Я їздив до нього в Одесу. Він називав мене «Родзянко-предатель», але любив і казав: «Ти — людина благородних правил». Він прослухав мою поему «Пупка», похвалив і вельми реготав, коли я читав йому свої вірші про кохання на малоросійському наріччі... Ще в 1824 році Пушкін надіслав мені віршованого листа. Ось він, прочитайте! — хазяїн подав Шевченкові синюватий аркушик.

«А. Г. Родзянко.

Прости украинский мудрец,
Наместник Феба и Приапа!
Твоя соломенная шляпа

Покойней, чем иной венец.
Твой Рим — деревня, ты — мой папа,
Благослови ж меня, певец...»

— Чи гарний я співець у солом'яному брилі? — приставав до Шевченка відставний полковник. — Еге ж, гарний! Коли Пушкін з'явився до Веселого Подолу, я розписав йому красу цієї хорольської поміщиці, що живе за двадцять верст звідси, так розворушив його, що ми негайно ж поїхали до неї. То

була солом'яна вдова; вона покинула чоловіка, старого генерала, що постійно жив у Петербурзі.

І почув великий поет про те, як Пушкін провів кілька днів у Ганни Петрівни Керн, як згодом він через Родзянка домагався нової зустрічі з нею.

Хазяїн прочитав Шевченкові другого листа Пушкіна до нього:

«Ты обещал о романтизме,
О сем парнасском афеизме,
Потолковать еще со мной,
Полтавских муз поведать тайны,

А пишешь лишь о ней одной...
Нет,—это ясно, милый мой,
Нет, ты влюблен, Пирон Украины!

— Ну, як вам наш геній? — вигукнув Аркадій Гаврилович, присівши на ослоні, продовжував оповідання про те, як Пушкін закохався в Керн і як, завдяки йому, Аркадію Родзянко, з'явившись в світ геніальний вірш поета, дивний своєю музичністю, витонченістю форми, глибиною змісту. Як пишається він, Родзянко, цим вірш скрізь друкується поруч з листом Родзянкові.

— Ось він! — і Родзянко почав декламувати:

Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты.

В томленьях грусти безнадежной,
В тревогах шумной суеты,
Звучал мне долго голос нежный
И снились милые черты...

І сказав тоді великий український поет, що він любить і цінує великого російського поета, що він вірить у величезну силу ліричного вірша Пушкіна в справі піднесення й очищення нашого смердючого життя. А очищати смердюче життя єсть нічого, бо несумісна чиста любов із пригніченням людей, із утискуванням над бідолашніми кріпаками. І завдання поета картати зло, викорчовувати його й одухотворяти доколишнє життя.

— В цьому мені допомагає славний Пушкін і гіркий картателю зла — Гоголь, автор «Мертвих душ».

Гвардійський поет Родзянко не погодився з Шевченком, осудив його за дружнє ставлення до Гоголя і про творця «Мертвих душ» сказав таке:

— Брудний цинік! Підлота, мерзотник, якого ми мусимо вигнати з культури за мерзенне зображення нашого українського життя, за весь бруд, вилитий ним на голови поміщиків. Я не бачу виджу його і застерігаю вас від вихвалень підлих творінь цього злобного пасквілянта.

Потім він ухопив Шевченка за руку і повів до себе в покої, де його жвава і балакуча дружина Надія Якимівна приготувала закуску, що складалася з кільки та петербурзьких шпиритів. Під впливом вина розійшовся уїдливи «Пирон» і прочитав Шевченкові кілька своїх порнографічних поем, в яких він змальовував свої пригоди по вертепах та шинках. Щоб ще більше вразити гостя свого, п'яний Аркадій Гаврилович вдарив у долонь і приказав дружині, щоб вона привела до нього купленого хлопця.

Макар, що було розташувався в чулані спати, прийшов до нього доброго хазяїна, гадаючи, що його швидко відпустять. Пан подав йому чарку солодкого вина і, розкинувшись на сунутому до стола дивані, хрипким басом промовив:

— Ти, Макаре, будеш у мене великою людиною, якщо не напишеш своєї пам'яті. Вчора у Ромнах ти декламував Шевченка, славного кобзаря України. А зараз я наказую тобі декламувати мене, — і Родзянко, обливши вином рукав перського халата, тикаючи себе в груди забрудненими в гірчицю пальцями, вівся за столом.

— А я нічого вашого не знаю, — ніяково відповів сонний томлений з дороги Макар.

— Кажі за мною, будеш знати, — з цим Аркадій Гаврилович вичив червоні, з перепою, очі, намагаючись пригадати строфи порнографічної «Чупки».

Кохавши Маніньку рябую,
Він ізробився бугаєм...

Тарас Григорович хотів одразу ж захистити хлопця, не дати обестити Макара, але Макар уважно прослухав перший рядок і би його паралізувала іронічна посмішка.

— Хіба ж це вірші? Маніньку рябу можуть кохати люди, а не бики.

— Тарасе Григоровичу! Ви чули? Воно, сапате, гуняве, краще не розуміється на віршах. Ах ти ж, криса! — Родзянко тупогою так, що на черевиках брязнули металеві зашіпки.

— Аркадію Гавриловичу, — схопився Шевченко, захищаючи Макара широким рухом руки.

Родзянко опустив стиснутий кулак.

— Де вже йому зрозуміти, що мій герой Чупка любить рябих старих, безносих та безногих?

Макар злякано примружив чорне око і несподівано вколов його:

— Так ви, пане полковнику, так і скажіть, що вас цілують безносі й рябі.

Шевченко рішуче притягнув до себе хлопця і, поголубивши, вивів поруч себе. Родзянко все ще обурювався і наказував Макарові зубрити його «вірші». Тарас Григорович чемно стримував гвардійського поета:

— Аркадій Гавриловичу, облишимо цю справу! Макар не вчить таких віршів.

— Мусить, мусить зубрити, коли я наказав.

Шевченко раптом заговорив твердіше, рішучим голосом:

— Аркадій Гавриловичу! Ви знаєте історію мого викупу? Ви справжній поет, якщо ви маєте серце й душу, візьміть мене тридцять карбованців сріблом і відпустіть Макара на волю!

Кобзар поклав на столі свого гаманця і витрусив на скатерть все своє срібло — карбованців п'ятдесят. Та Родзянко й слухав про це не хотів. Він згріб гроші і висипав їх назад до кишені Шевченка. Посміхаючись і хитаючись, він зарепетував:

— І в мене, слава богу, есть душа! Якщо мене просить великий українець, не можу відмовити. При вас, Тарасе Григоровичу, я даю йому волю. Не треба ваших грошей, я не обділю без двадцяти карбованців, заплачених за цього негідного хлопця!

П'яні дуже часто виявляють великодушність і такий поривається так само легко, як поклик до якоїсь підлоти. Аркадій Гаврилович вертів у руках гірчичницю, стукав нею по столу, на навмисне капаючи гірчицею собі на руку, на скатерть, на стіл, на кодіна. Зараз він пишався своєю великодушністю. Він грубо смикнув Макара з Шевченкових рук і, поставивши його перед собою, почав сердитим баском:

— Виростеш, дурню, і зрозумієш мою щирість. Зрозумієш, що звільнив тебе з кріпацької неволі, за проханням великого українського поета — Тараса Шевченка, другого поета, лейб-гвардії його імператорської величності полковник Аркадій Родзянко. Геть невдячний! Виспишся, завтра подякуєш.

І пан вдарив ногою Макара під зад, і хлопець, навряд зрозумівши, що в житті його сталась докорінна зміна, злякавшись, закліпав сонними очима; пройшовши половину кімнати, почув ударене місце.

— У лихого пана і добро — колюче!

Вибух гніву, накипілого в серці Шевченка, втамувався після раптового великодушного вчинку відставного полковника. Правда кажучи, поет не чекав такої швидкої згоди з боку Родзянко. Це трохи заспокоїло Шевченка і він знову сів у крісло.

Фантастичні тіні свічок, що поблискували в кутках, викликали енергійне обличчя молодого поета, на якому миготіла хитрувата посмішка. Аркадій Гаврилович повернувся до свого героя Чупака який так само, як Еней Котляревського, облизав всі місця своєї кулі; з артистичними жестами, він почав декламувати свої вірші. Вони були пересипані смішними дотепами, від яких ханза за живіт, але невеселі думки роїлися в голові Шевченка, він з огидою брав у рот кільку й шпроти, що, певно, довгенько пролежали, чекаючи на знатного гостя.

І думав Тарас Григорович:

— Яка ганьба — після Пушкінського «Я помню чудное мгновенье» такими брудними віршами поганити чисту любов. Чи ти ден же ти, «Пірон України», дружби великого поета? Своєю брудною писаниною ти ображаєш пам'ять його!

Наступила ніч. Втома сковувала Тараса Григоровича. Нарешті хазяїн, вимучивши своїм базіканням поета, відпустив його. Тарас Григорович пішов до одної з кімнат «Мечеті».

— Побачимо завтра, як ти, поклонник муз, ставишся до про-

того народу? — подумав Тарас Григорович і поклав на полицю смут рукописів — поем і віршів. Там були чернетки таких недокінчених ще геніальних творів, як «Єретик» і «Кавказ», в яких випущений талант поета розгорнувся у всій своїй силі.

З любов'ю поглянув молодий поет на свої витвори, і поволі роздягався, намагаючи не думати про віршомазу Родзянко.

...Рано вранці Тарас Григорович крізь сон почув лайку дворецького й крик Макара, який не виконав доручення пана, не помив глибоких калош його високоблагородія, а до того ж був спійманий на місці злочину — засунув пальці в коробку з недоданими шпротами.

— Ах ти, шибай-голова! Як ти смієш, хамло мужиче, красти панську їжу, призначену столичним гостям?

Тарас Григорович сквапно одягнувся і, причинивши двері, побачив, як дворецький лівою рукою підняв з долівки плачущого Макара, а правою рукою торохнув його по потилиці з такою силою, що хлопець покотився до дверей.

Схопився за голову поет і, в ту мить, коли «звільнений» Макар млинком закрутився в ногах дворецького, зібрав свої речі і негайно покинув багатий палац «Мечеть» з чемним хазяїном, що вмів розводити розкішні сади, вмів міркувати про романтизм, справи Парнасу і в котрого... вишколений за всіма правилами биття, чисто виголений, одягнений в ліvreю, поважний, як професор, пан дворецький.

Ще спали в панських покоях, а співець народного горя, не роззираючись, тікав звідти. Він покликав Макара і той прибіг забруднений та заплаканий.

— Ось що, Макаре, — схрильовано промовив поет. — Вчора тобі дали волю. Поїдьмо зо мною, я влаштую тебе десь у школі. На тобі шарф, закутайся. Тікаймо звідси, від цих панів, падлюк мучителів.

Витираючи сльози, Макар сказав:

— Ой, дядю Тарасе, будьте мені батечком, не кидайте мене вироту!

Біля корчми Тарас Григорович найняв підводу і поскакали вони з Макаром геть від тих багатих палат, садів, фонтанів, і розбещених віршів, подалі від Веселого Подолу, де зовсім не весело.

Вони швидко їхали на Хорол, мимо володінь Оболенських, за годину проскакавши якихось вісімнадцять верств.

Коли показалися вишняківські хати і величезні болота, Макар пригадав бійки колишнього управителя і душа йому заволодалась холодними хмарами. Холодний осінній вітер пронизував його до кісток і хлопець тиснувся до Тараса Григоровича, котрому було так само холодно в простенькому пальтечку.

— Ой, батьку Тарасе, як холодно жити на цьому світі, — скар-

жився хлопчик поетові, який обіймав його за плечі, намагаючись хоч трохи зігріти його.

— Так, Макаре, холодно жити! — відповів Шевченко і його вицвілі за літо брови, дрижали.

— Але скоро буде жарко! Жарко від наших пісень і від огню повсталого народу! Люби пісню, вона зігріває серце!

— Я співати хочу, грати хочу, — шепотів Макар, і здавалося йому, що від пісні стане тепліше. Він згадав про дідуся Романа, про його запорізьку кобзу, розповідав про спалені Турбаї, про підлу Катерину, про панів. А Шевченко шепотів хрипким від холоду голосом:

— Не журись, Макаре, мій любий спасеннику! Ти матимеш хорошу кобзу. Я подарую тобі кобзу і навчу грати. Ходитимеш по Вишняках і співатимеш:

Чорніше чорної землі
Блукають люди. Повсихали
Сади зелені, погнили.
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.

Село неначе погоріло,
Неначе люди полуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

Макар уважно слухав і слова поета глибоко западали йому в душу, бо вони були правдою життя. Він повторяв за поетом:

Чорніше чорної землі
Блукають люди. Повсихали
Сади зелені, погнили...—

і, піднявши вгору вкриту гостроверхою драною шапкою голову, вигукнув:

— Не висохне моя пам'ять! До віку пам'ятатиму вашу пісню і рознесемо її з дідом Ільком по всій Україні і буду завжди чортом за правду.

В синьому морозі осіннього дня танули обриси в даліні зникаючих хат і церкви, що стояли на кістках Пламенця, на горі ж з'являвся Хорол. А Шевченко все вчив свого юного «спасеника», читав йому свою пісню, що кликала «різати все, що паном звалось», різати й громити лукавих і ситих панів.

А сльоз, а крові! напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!

А батькових старих, кривавих!
Не ріки — море розлилось,
Огненне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам - царям -
Слава!

Захопившись, поет загрожував панам, підніжному брудній царської Москви і всьому варшавському мотлохові, ясновидним панам:

Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде!
Розкуються незабаром
Заковані люди.

Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...

Зупинився Шевченко у другого Родзянка — в Хоролі, але там не пробув і доби, бо знову тікав з Макаром від княжат недорослих, від проклятих українських поміщиків. В дорозі Тарас Григорович захворів болотяною лихоманкою і зліг у Миргороді в якийсь чи то гостиниці, чи корчмі. Ніхто з рідних або знайомих не наглядав за ним. Лише Макар допомагав хворому, виконуючи його прохання і рятуючи поета від сумного кінця. Не турбувалися про нього лейбгвардійські поети Родзянки, в кімнаті яких залишилися всі поеми і вірші, забуті Шевченком.

10

Лежить Тарас Григорович в темній сирій кімнаті і стогне від жару. Хвороба трусить його застужене тіло. Малий Макар, стоячи навколішки, поряється біля грубки, чоботом роздмухує вогонь. Сьогодні він задоволений, скільки сусідніх клунь обшукав він, розшукуючи сухого хмизу, соломі.

На нього гримали, йому загрожували, а найбільше гримав хазяїн «гостиниці»: не відпускав дров Шевченкові, який не мав грошей, а до того ще й заборгувався.

В грубці розгоряється вогонь, і незабаром в темній сирій кімнатці стає тепліше, сухіше. Важке кисле повітря виходить у димар.

Приступ лихоманки проходить, і Шевченко, блідий, увесь мокрий від холодного поту, повагом підводиться на постелі. Макар жваво обертається і, почувши стогін, сідає коло нього на ліжкові.

— Як ви змарніли, батьку Тарасе! Ви мабуть їсти хочете?

— Їсти хочеться, але ж хазяїн все рівно не дасть, — стомлено посміхається Тарас Григорович. — Та я вже пообідав уві сні. Такий хороший обід.

Не втрачаючи бадьорості, поет сідає на ліжкові. Макар подає йому папір і гусяче перо. Але поетові потрібна бандура двадцятисемиструнна, з козацькими візерунками на ній. Макар подає інструмент, а сам завмирає від нетерпіння. Адже Шевченко зватний бандурист, і не дарма він назвав свою книгу «Кобзар».

Макар забуває про голод. Тонкі звуки, ніжномелодійні перебори дуже хвилюють хлопця. І тільки Макар закриє очі, як йому вже уявляється, що сидить він, звисивши ноги, на тій білій хмарі, про яку говорив дід Ілько. Він висить над величезним простором, а під ним співає дике половецьке поле, співають українські ріки і відгукуються могутнім відгомоном ці затуманені гори

хмар, на які можуть здиратися лише хоробрі. В такт зворушливих мелодій Макар підспівує, і раптом питає в замисленого поета:

— Скажіть мені, батьку Тарасе, хто в світі найсильніший?

Шевченко спускає руку з жовтого грифа. Зіпершись на нього підборіддям, довго дивиться в розумні, не по-дитячому, очі хлопця.

— Найсильніший в світі той, хто скине панів з висот нашого життя.

— А хто найщасливіший? — блискавично запитує Макар, почухмаривши свою густу шевелюру.

— Ех, Макаре, Макаре, спасеннику мій! Не думай, що той щасливий, хто багатий! Щасливий у світі той, кого любить народ! — І Тарас Григорович бере довгий сумний акорд.

Він радий, що Макар задає такі питання, що на них можуть відповідати лише мудреці. Треба не пошкодувати часу, і розповідати в ньому його талант і розум.

Макар не задовольняється і знову запитує:

— А хто найнещасніший?

— Зрозуміло хто — ті, кого ненавидить народ! Пани, царі, кати, зрадники — ось хто! Ой, погано ж їм буде, як прокинеться народ!

Макар складає на колінах руки і, зігнувшись клубочком, сидить глибоко замислений. Волосся йому відсвічується коричневим блиском, коли полум'я вихоплюється з одкритої груби. Макар вигукує:

— Значить самий щасливий — це ви, батьку Тарасе! Ми любимо вас. Ви кобзар — співець! Ми знаємо ваші думи і пісні!

— Ех, Макаре, Макаре, — болісно поморщившись від зусиль підвестися на ноги, говорить поет. — Спасибі тобі, що хоч ти назвав мене найщасливішим! Співець народу, справді, буде щасливий, коли всі будуть вільні! А покінь цього нема, давай співати, грати! Давай вчитися, бо я хочу зробити тебе найщасливішою людиною в світі. Ти вивчиш мої пісні, а підростеш — творитимеш свої! І тебе сильно полюбить народ!

Тарас Григорович встає з ліжка, одягається і, не пов'язавши галстука, сідає з бандурою проти вогню грубки.

— Сідай і придивляйся які треба брати струни!

І от в бідній корчмі, забутий всіма, великий поет вчить грати на бандурі одинокого хлопця. За багатий подарунок від Макара, за визнання «найщасливішим», поет віддає сторицею. Він кладе хлопчикові пальці на густі струни, вчить його плавко поспівувати вгору й зривати звук нігтем, а не гострою подушечкою пальця; саме це створює плавність і м'якість і особливу задушеву глибину звуку.

Кмітливий хлопець вже сміливо вибринькує пісеньку дідька:

Скільки в решеті
Водиці, водиці,
Стільки у панів
Правдиці, правдиці!

Скільки в решеті
Дірочок, дірочок,
Стільки панам
Болячок, болячок...

— Співай, Макаре, щасливим будеш! — Тарас Григорович бере кочергу, копірсає в грубці, щоб вогонь палахкотів сильніше, щоб в кімнатці було тепліше, щоб веселіше стало двом протілим людям, які розучують і співають пісні на адресу найщасливіших у світі людей — клятих панів.

Несподівано для себе, Родзяниха надібрала забутий зошит віршів Шевченка. Вона написала і з випадковим подорожнім надібрала до Миргорода цидулу:

*Шановний Тарасе Григоровичу!
Вийжджаючи від нас, Ви забули свої зошити із вашими віршами, про долю яких я турбуюся. Надішліть вашого спасенника за зошитами. Ми дамо йому відпускну по формі.*

З низьким поклоном — Надія Акимівна.

Поет прочитав цидулу і відклав виконання її до свого виужання.

Злоба й зненависть до панів, до всяких Родзянок, Оболенських, Капністів, Лизогубів, Кулябок, Галаганів і інших у Шевченка в ті дні були настільки величезні, що з 4 жовтня, на очах тривоженого хлопчика, поет пише свої найкращі речі, одну за однією, безнастанно, з запалом борця.

Якщо до 4 жовтня за весь 1845 рік Тарас Григорович не написав жодного рядка, то в ці осінні й зимові ночі він створює найкращі свої твори, в яких так позначився його величезний талант.

Першого дня він пише невеличкий вірш:

Не завидуй багатому — Ні приязні, ні любові —
Багатий не знає Він все те наймає.

А в наступні дні, до 10 жовтня, він, не встаючи зза столу, закінчує велику поему «Єретик».

Кругом неправда і неволя І рай у найми оддає!
Народ замучений мовчить. ... Гади! гади!
А на апостольським престолі Чи напилися ви, чи ні
Чернець годований сидить. Людської крові...
Людською кровію шинкує.

Не зважаючи на хворобу, зогрітий хлопцем, Тарас Григорович за шість днів закінчує другу велику поему «Невольник».

Там кайдани по три пуди,
Отаманам по чотири.

Слухає ці пісні малий Макар і все більше й краще розуміє світ. Він знає хто винен у стражданні народу і, сидячи біля вогню, мовчить, слухає:

Як цариця по Києву
З Нечосом ходила
І Межигірського Спаса
Вночі запалила.
І по Дніпру у золотій
Галері гуляла,
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась.

І як степи запорозькі
Німоті ділила
Та бахурям та байстрюкам
Люд закрєпостила.
Як Кирило з старшинами
Пудром обсипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.

Картає Шевченко царицю, її лакеїв — козаків Нечоса, тобто князя Потьомкіна, і гетьмана українського Кирила Розумовського. А в голові визрівають нові плани, і до 21 жовтня готова нова поема, в формі символічної розмови про справи України, про три ворони, три душі та про трьох лірників - бандуристів.

Не згасає вогонь в серці Шевченка, він пише поему «Навмичка», пише «Суботів», про містечко, де був похований Богдан Хмельницький, і, нарешті, пише чудовий твір «Кавказ».

Макар Іванович Вишняк, з блідістю на застиглому від одиування лиці, уважно слухає чудові вірші і, ледве розуміючи глибину їхнього змісту, шепоче:

— Ох, як добре написали, батьку Тарасе! Ваші вірші просто небо прорвали! Такий силач ваш Прометей!

І справді, вірші мов орли. Вони рвуться вгору, дзвенять глибокою пісню, сповіщають з вершин кавказьких гір всім пригнобленим народам царської імперії про могутнього Прометея, про братство і єдність між рабами України, Грузії і Росії.

Споковіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.

Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову.

Слухає Макар і тремтить. Яку ліру одержує він від народного співця! Яку пісню вкладає йому в душу великий поет Тарас!

Душу народу вкладав поет в свої твори, всю зненависть до лицемірів, торговців правдою й кайданами віднині носитиме Макар у своєму серці, в своїй крові.

Нарешті поет одужує, встає з ліжка, виходить на вулицю. З допомогою нових знайомих, він розраховується з хазяїном брудної корчми.

— Ех, Макарику! — говорить Тарас Григорович, коли його невелике хазяйство було підраховане і вкладене до чемодана. Я тікав од твоїх Родзянок так спішно, що забув цілий зошит віршів. Попрошу я тебе, відправляйся до Веселого Подолу і привези мені моє добро. Там дадуть тобі відпустку по формі.

Доброю батьківською рукою Шевченко обіймає Макара, жаякуючи, що скоро розлука. Заспокоюючи хлопця, він обіцяє влаштувати його в Миргороді, як тільки він повернеться від Родзянок.

— Спасибі тобі, мій вірний спасеннику, за вірний догляд і виконую свою обіцянку. Бери мою бандуру і ховай її у діда Ільча, бо жадібні пани заберуть.

Від радісних сліз Макар не бачить ні Шевченка, ні бандури; попивши подарунок, хлопець плаче над ним. Ось вона, його мрісна бандура, співуче коло дум і пісень! Яка вона мелодійна, який візерунок з шости листків на гладенькому грифі, з закрутою, мов у птиці, окатою головою.

— Спасибі, батьку Тарасе! Спасибі навіки!

Тарас Григорович цілує хлопця в губи і в чоло, дає грошей харч на дорогу і кладе йому за пазуху конверт.

— Листа віддаси своїм колишнім панам.

Ось цей лист:

„Добрые мои Аркадий Гаврилович и Надежда Акимовна!

Как я теперь раскаиваюсь, что оставил ваши места. С того времени, как приехал в Миргород, ни разу не выходил из комнаты, и ко всему этому еще нечего читать, если бы не Библия, то можно было бы с'ума сойти. Я страшно простудился, едучи с Хорола, и верите ли, что знаменитый Миргород не имеет ни врача, ни аптеки, а больница градская красуется на главной улице.

В отношении Миргорода Гоголь немножко прав. Странно, только, что такой наблюдательный глаз не заметил одной весьма интересной строфы. Чиновники, окончив дневное служение в судах, земском и уездном, отправляются компанией за десять верст на вольную (т. е. на вольную продажу водки) и, выпив по осьмушке, возвращаются по домам обедать. Не правда ли оригинально ...”

Далі Шевченко писав:

„В той комнате, из которой я бежал, на полке я забыл тетрадь стихов, которые прошу вручить подателю сего ...”

„Т. Шевченко. 1845 року 23 жовтня”.

Але не думаймо, що мирний тон, зумовлений хворобою, ознаменує відступ великого Шевченка. Ні, в своєму «Щоденнику», пиному, коли співець народного гніву повернувся з десятилітнього заслання, під датою 9 липня 1857 року, єсть убивчий для народійського поета запис:

«Видел во сне покойника Аркадия Родзянку в его Веселом Подоле, близ Хорола. Показывал он мне свой чересчур затейливый сад. Толковал о возвышенной красоте и идеале в искусствах вообще и в литературе в особенности. Ругал наповал грязного циника Гоголя и, в особенности, «Мертвые души» казнил неумилосердно. Потом потчевал какими то герметически закупоренными кильками и своими грязнейшими малороссийскими виршами, вроде Баркова. Отвратительный старичишка. Глупый эстет. Сальный стихомет» — ось імена, якими називає народний поет - революціонер демократ свого ворога.

«И он мне во сне пригрезился», — кількома рядками нижче

повторює Тарас Григорович з гіркотою і гнівом у своєму «Шенніку», кількома роками пізніше.

Коли Макар особисто передав Шевченкового листа Аркадію Гавриловичу, той прочитав листа, потім недбало згорнув його і раптом схопив Макара за вухо.

— Як же, Макаре Івановичу, трапилося, що ти навіть не подякував за визволення? Чому ти втік із тим батуринцем Шевченком?

Макар аж скривився від болю, але стійко стерпів це. Аркадій Гаврилович вивернув кулак і Макарове вухо згорнулося миттю дочкою.

— Тепер ти залишишся в мене назавжди! — люто вигукнув гвардійський поет. — Не буде тобі визвольного листа, а то бач, твій батько Тарас і справді повірив, що я відпустив тебе.

— Але ж ви при людях обіцяли мені волю, — став благати Макар, ухопившись за вухо.

— З п'яних очей можна всього наобіцяти! — і Аркадій Гаврилович притупнув на хлопця, ніби на собаку.

— Пшов вон!..

Так Макар знову став кріпаком і вже більш ніколи не бачив Шевченка; рукописи поетові повернули з іншою людиною.

Упав на купу гною сирота Макар, гірко заплакав, бо життя одурило перші його надії і відняло його маленьку волю. Він плакав хлопець своє горе, але не зломився.

Щовечора вибігав Макар на Хорольський шлях і придивлявся, чи не іде батько Тарас виручати свого «спасенника». Тихий і порожній був засніжений шлях, а оголені тополі сумно позитували своїми довгими вітами. Замерзав Макар, чекаючи свого визволителя і думав:

«Що ж могло затримати батька Тараса?»

І ось, замість Шевченка, прийшов дід Ілько; і сумно рохотався на вітрі його сива борода, коли він заговорив:

— Не виглядай, Макаре, своєї волі! Зліг наш батько Тарас Григорович ще в листопаді і до самого різдва пролежав хворим на тиф.

— Хто ж доглядав за ним? — злякався змерзлий Макар.

— Цього вже не скажу тобі. Знаю, що страшна хвороба на посіла на нього і позбавила сил. Батько Тарас прощався з життям і в передсмертні хвилини писав свій «Заповіт» таким, як ми з тобою. Ходімо ж у хату та заспіваємо вдвох.

Пішли дід і Макар до хатини і там заспівали нову пісню батька Тараса:

Як уму, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій ...

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Міцно тримав бандуру Макар, вірно брав ноти, і старий, бровий чабан був дуже задоволений. Міцнішав юнацький голос, переливався дзвінко, а рука, ніби зерно, розсипала дрібнотуки, і від пісень Макара гірко плакали над своєю долею селяни. А через рік, в тій же хатинці, дід Ілько розповідав Макару:

— Тепер ми з тобою, Макаре, замінимо нашого батька Тараса. Пани не дали йому поправитися після хвороби. Десять жангів схопили його й посадили до кам'яної в'язниці. Тепер чутки, що цар Микола Перший (може дасть бог останній) ухвалив Шевченка за його сміливі пісні аж на десять років. Десять років заслання в далеких Оренбурзьких степах!

Сумно стало в хаті і застогували люди, почувши цю звістку. Плакав і дід Ілько.

Тоді встав з дубової лави підрослий Макар, вклонився навшпиньки, що сидів тут, і сказав:

— Підемо, діду, поміж народом і рознесемо пісні батька Тараса по всій українській землі! Будемо кликати його різати все, паном зветься, покличемо його кропити вражою кров'ю наші кайдани і нехай народжується між нас той, кого Тарас Григорович назвав найсильнішим у всьому світі — силач Прометей, когось скине панів і дуків з високостей нашої землі!

І пішли вони, дід Ілько і одинадцятирічний Макар, пішли в дорогу співати пісень Шевченкових, пішли з подарованою великим дідом бандурою.

Кінець.

Ст. Крижанівський

З ОПОВІДАнь ПРО КОМСОМОЛЬСК

1

Ніколи я не був у Комсомольську,
Та місто часто видиться мені
У сні і наяву; і кожне слово,
Почуте про далекий Комсомольск,
У серце стукає. В моїй уяві
Встає велична і проста картина:
На березі — заводу корпуси,
А далі вулиці, сади і парки,
Амур могутній котить срібні хвилі,
А навкруги — тайга шумить, тайга.
А люди там такі близькі та рідні
І дуже юні, хоч і різні віком,
Сміялись люблять і пісні співають
І в тих піснях — життя нового знак.
Не бачив міста, та люблю його,
Як нашої доби величний витвір.
І все б мені хотілося про нього
І слухати й розповідать самому.

2

Іще недавно тут була тайга.
Вона стіною стала над Амуром
Пустельна і незвідана. Сюди
Людська нога вряди-годи ступала.
Тут віковічні сосни в болота
Валилися. І гнус шукав поживи.
Лиш іноді у піднебесній сині
Літак перелітав у край приморський.
І це було — тому декілька літ.

Як давній сон — ця тиша лісова,
Ці дикі звірі, ці місця пустельні,
Бо партія сягала зором скрізь,—
На північ дику і на схід далекий,

І стверджувала скрізь нове життя;
Скоряла простори — тайгу, пустелі,
Нові шляхи вела, нові міста,
Нові заводи в тундрі будувала.

В один ясний, передвесінній день,
Коли Амур ламав льоди уперті,
Прийшов із низу пароплав „Колумб“
І біля Пермського - села спинився.
На берег вийшли люди. Вантажі
Поспішно винесли, поставили намети.
Оглянули село, тайгу, ґрунти
І мовили: Тут буде нове місто!

І то не завойовники були
Нових земель; і не конквістадори,
Не випадкові щастя шукачі,
Ні, то були звичайні комсомольці,
Що на землі намети нап'яли,
Землянки викопали й написали
На місці побудов майбутніх сміло:
Робкоп, Райком, Ідальня, Автобаза.

Вночі палили вогнища кругом
І мошкару од себе одганяли,
А вранці йшли бригадами в тайгу,
Рубали ліс, копали котловани.
Коли ж питали з подивом у них
Нанайці та мисливці перехожі:
„Скажіть нам, що ви робите в тайзі?“
Вони казали: „Ми будуєм місто...“

Було не легко. Корчували піі.
Природа не корилась, надсидала
Морози й спеки, пошесті і звірів —
Приходили й вовки в людській подобі.
Вони ішли з чужої сторони,
Амур перепливали, одягали
На себе машкару і тишком - нишком
На животі вповзали в новий світ.

Одного разу вийшов із тайги
Старезний дідуган. Волосся сиве
До плеч йому спадало. Таємничо
З будівниками він повів розмови.
Він говорив: „Ой, діти, що п'ять літ
Виходять із тайги страшні ведмеді
Шукать житла людського, і вони

Знаходять часто. Стережіться ж, діти,
Ой, стережіться, горе буде вам !
Сміялися. Казали : „Ге, старий,
Ти нам старі казки розповідаєш ...“
А дід розмову далі знов провадив,
Що знає він доріжку на простори,
На вільну волю, у широкий світ ...
Хопилися, але було вже пізно.
Дід відшукав слабких і легкодухих,
Повів звириними стежками крізь тайгу.
Слабкі втекли, а сильні залишилися,
Уперті залишилися, і вперто
Будівлі зводили і вулиці мостили,
І місто виростало у тайзі,
Ясне як світ !

Харків, 1938 р.

Михайло Білик

НА КОРДОНІ

ЕТЮД

Людина стривожилась, завмерла. Руки міцніше стисли зброю. За хвилину з іншого боку почувся ще настирливіший тріск. Людина без метушні повернула праворуч. Вказівний палець замірів на спуску.

Із зарослів обережно, спершу висунувши довгасту морду, далі й кудлатий хвіст, вибіг лис, і зачувши людину, миттю зник. Людина полегшено зітхнула. На молодому обличчі майнула усмішка і застигла на трохи припухлих губах.

Це прикордонник — Георгій Прозваний. У зошиті начальника застави, поряд з ретельно введеним прізвиськом — Прозваний, коротко значилось: «Веселун і добрий фізкультурник. Вихованець дитбудинку. Охочий до книжок і, здається, пише вірші, та покищо криється. В службі відмінник».

Ступнувши кілька кроків, Георгій зупинився й озирнувся довкола. Усе було, як і хвилину тому. Непорушні молоді зарослі ніби впливали в невідому, неосяжну для зору далеч. Праворуч, повсім близьенько, порушуючи тишу, голосно виспівував птах.

До застави лишалось з кілометр. Вартування кордонів протягом двох років дало багато досвіду. Георгій добре знав усю місцевість. Тут ідучи, треба поминути кільце сопок, що оточують заставу. Далі шлях в'ється над річкою, що вузьенькою ринвою тече між сопок, занурюється в зарослі й розгонисто, почувши долю, розливається в широке річище й стелеться степом до обрію.

Легкий вітрець несе вологу з широкого Амуру, навіває погоди про минуле: колгосп, сім'ю. Пригадується Георгію лист дружини. Пише, що стала трактористкою, керує жіночою бригадою. Жартома додала в листі, що сина Владика буде вчити на флота.

Ніби вчулось, що хтось свиснув. Зупинився, прислухався. Хвилину стояв мовчки. Аж коли знову пролунав невиразний посвист, оді кинувся у зарослі й присів. Добре чути було кроки. Йшло двоє. Тримавши в одній руці гвинтівку, другою розгортав листя,—

вдивлявся в галявину. І раптом кроків за двадцять побачив не відомих. Перший зодягнений в захисного кольору одягу з маузом у руці, обережно, крадькома йшов просто на нього. На мить Георгій розгубився. Але це була тільки мить. Він робить крок вперед. Голос погрозовито лине назустріч невідомим :

— Стій! Руки вгору - у - у...

Але враз чує біль і щось тепле на спині, й падає вперед, закриваючи собою зброю. Та вже кроки поволі віддаляються.

Минуло понад годину. Лежачи на правому боці, Георгій відчув, як щось настирливо царапає кігтями груди, але згадав про голуба «Орла», якого брав з собою в дозір. Зрадив. На побаченні від втрати крові обличчя заграла легка усмішка. Забувши біль, ліг на груди, поклавши під себе рушницю, витяг голуба і, як давно небачену кохану, поцілував у попелясте пір'я...

Посадив поруч. Орудуючи однією рукою, дістав папір, олівчик і хапливо, кривлячи літери, писав :

«Поранений. Порухники пішли на північ від 25 переліска. Допоможи. Прозваний».

І коли голуб, пурхнувши, зник з очей, Георгій впадаючи в безбуття, бачив заставу. Він марив...

Ось долітає Орел. Василь Ковтун, прозваний голуб'ячим батьком, швидко ловить його. Біжить до начальника застави і на якусь хвилину вже верхи на конях мчать бійці. Георгій чує ритм копит — та - та - та, як музика звучить в уяві! Яка велич і нестримність у ритмах погоні! Його «Зоря» теж в колоні. Микола Ступак радіє, що нарешті сидить на ній. Який він молодий і красивий, як правує конем! Здається, вони летять у повітрі, понад травою й лісом. Микола летить перший, за ним останні, просто на нього. «Куди? Куди? Зупиніться! Зупи - и...» — і безсило махнувши руками, падає ниць в якусь чорну безодню...

Коли низенький, моторний лікар скидав з Георгія гімнастюрку і теплою водою обмивав рану, Георгій розкрив очі і, побачивши друзів, запитав :

— А їх піймали?

— Піймали, піймали, — відповів лікар, накладаючи пов'язку на рану, — мовчи, Георгію! Тобі говорити не можна! Чуєш? Ну й народ пішов, — непритомний же зовсім, а обов'язково спитає про порушників... чи піймали... Молодь!

Певно лікар, вглядаючись в обличчя молодого прикордонника, згадував свою молодість, що так непомітно минула...

Харків, 1938 р.

Борис Бездомний

СКРИПКА

Вже відгук двох сторіч минув
З часу, як в radoшах і муках
Старий Антоніо патхнув
Її — живу в безсмертних звуках.

Жили в ній поруч сміх і плач,—
Блиск льодовий із блиском спеки —
В чеканні: з'явиться скрипач
І затремтять уперше деки,
І вилетять пісні, яких
Не довелось чувать Кремоні ...
Ніхто не йшов.

Давно затих
Турботний день.
Безлюдно. Сонно.

А вранці — старанний лихвар,
Сеньор, старий шукач поживи,
Прийшов і взяв, немов товар,
Чудову скрипку нещасливу.
Вона по городах землі
Ломбардської помандрувала.
Її на північ одвезли,
У дворянина сторгували ...

Нащадок Рюрика — він грать,
Цілком віддавшись азарту,
Француз в душі, аристократ —
Міг віртуозно тільки ... в карти.
В цій грі знайшов за довгі дні
Він не абияке уміння.
А скрипку

в плисовій труні
Чекало вічне безгоміння.
В родиннім скорбі, як і слід,
З добром занедбаним лежала,

ІІ сторіччям

з роду в рід

У спадщину передавали ...

І от пройшла в ясних краях

Гроза, на подвиги багата.

В моїй вітчизні, у боях

Чинилась праведна розплата.

Колона впливала з імлі,

Заливши вулицю по вінця ...

В палац покинутий ввійшли

Голодні червоногвардійці.

На сон нема часу; харчів

Не відшукать,— хіба скоринку.

І цигарки отряд крутив —

Збирав махорки порошинки.

Курили наспіх, бо привал

Закінчувавсь, цигарки гасли.

От обережно хтось дістав

Із схованки футляр прекрасний.

І сон зганяючи з повік,

Заграв, скликаючи колону,

Свободний, сильний чоловік

На скрипку,

вирвану з полону.

І враз увесь палац ожив,

Неначе світла більше стало,

І хтось у танці заходив

По рівному паркету зали,

На місці дзигною крутивсь

І коло розгортав широке ...

Так скрипки голос відродивсь

У бойові гарячі роки.

ІІ в походах берегли,

Мов краший скарб всього отряда,

ІІ крізь бурі пронесли,

Крізь дим і гуркіт канонади,—

Вона проводила бійців,

Крізь бойові, величні будні —

Аж під склепіння багатолітні

Театрів наших і дворців.

З російської переклав

Терень Масенко.

Й. М. Векслер

СПОГАДИ

Багато років сплигло, але пам'ятаю все до дрібниць, немов би було вчора. Був четвер, восьма година вечора. У великому приміщенні старого клойзу¹ стоїть гамір. Одні з запалом читають «Зогар»²; другі, завзято похитуючись, уголос учать талмуд; треті протягло читають з п'ятикнижжя розділ, що наступної суботи читатиметься з амвону. До цього долучається вереск хедерських хлопчаків, що юрбою посунули до клойзу і наввипередки кинулись до клойзного продавця, що торгує тут пряниками та коржиками.

— Мені, ребе Ошер, коржика, великого, що з маком!

— Мені два пряника, отих - о!

Тут же йде міньба — шматочок коржика або пряника на мінний гудзик, на слоїк спід м'ятних крапель, на червоне скельце...

Я, десятирічний хлопчик, сиджу за талмудом і удаю, що вже заглиблений у його премудрощі, а справді — я нічого не розумію з того, що читаю, і мене тягне до хлопців, до їхнього веселого сміху та балачок.

До мене підходить якийсь незнайомий хлопець років тринадцяти. Він не вищий за мене, але ширший у плечах. На ньому чорніють пальтечко і висока шапка. Очі веселі й насмішкуюваті. Він безцеремонно тягне до себе мою книгу і заглядає в неї.

— Гм... Закони про розлуку? Сам учиш? А закони про шлюб шлюб? Ні? Перше треба взяти шлюб, а тоді вже розлуку, брати, — каже він, лукаво усміхаючись до мене.

Я ніяковію. Помітивши це, він виймає з кишені купленого коржика, відламує зубами шматок, половину, кладе у свій широкий рот, а половину протягає мені:

— Хочеш?

— Давай. Я ніколи не відмовляюся від коржиків та пряників. Ні, неначе не тутешній, як тебе звати?

— Шолем Рабінович. Я з Переяслава, зза Дніпра. У мене померла мати, і батько послав мене на якийсь час сюди до свого дідуся Мойші - Йосиса.

¹ Клойз — молитовний дім.

² „Зогар“ — книга - пам'ятник кабалістичної письменності.

— Який Мойше - Йосис? Хабадник?¹
Шолем усміхається.
— Так, хабадник. Ти його знаєш?
— А хто його не знає? Я дуже люблю сидіти і слухати, він молиться та співає. Він дуже гарно співає.
— Ай - ай - ай! Бим - бом - бом! — сміючись перебиває Шолем.

— Воно, правда, трохи смішно. Сам він низенький на зріст, і, щоб бути ближче до бога, спинається навшпиньки, тягнеться вгору, очі зводить до стелі і співає, прикляскуючи пальцями. Але мені дуже подобається.

— Ти, мабуть, дуже любиш співи?

— Я всіх хасидських пісень співаю, але твій дідусь співає якось особливо.

— А писати вмієш? — раптом питає він мене.

— Ні. Читати написане вмію, а от писати ще не вчився.

— Хочеш, я напишу кому належить ця книга?

Не чекаючи на мою відповідь, він узяв книгу, добув з неї олівець і старанно написав на оправі по-гебрейському:

«Ця книга належить...

— Кому належить?..

— Тому, хто її купив.

— А хто її купив?

— Той, у кого були гроші.

— А все ж, кому належить ця книга?

— Хоч лусни та розсядся — не скажу».

Я прочитав і розсміявся.

— А ти дуже гарно пишеш, — похвалив я його і хотів був уже знов братись за талмуд, коли він, глянувши вбік, де сидів Шлойме Менашес, раптом спитав мене:

— Що воно за одміна ото хитається над книгою?

— Це Шлойме Менашес, великий хніок², але гемару добре знає.

— Достеменно такий, як удає Мойше Міраховський. Ти бачив його вистави? Ой, як гарно!

— Чув про цього самого Міраховського, але його вистави не бачив. Кажуть, що за вхід треба заплатити десять грошів.

— Знаєш що, підійди в суботу, годині о сьомій увечері до дому Котонті. Там Міраховський дає велику виставу. Я тебе пропустю безплатно. Добре?

— Добре, — весело відповів я.

Перед тим як іти додому, він ще раз глянув на Шлойме, потім роздуб ніздрі, прискалив одне око, скривив губи і викинув копія Шлойме. Ми обидва засміялися. На прощання він повторив:

— Гляди ж, Арончик, неодмінно приходи на виставу, я устрину тебе на приході.

¹ Хабадник — послідовник однієї з хасидських сект.

² Хніок — людина, що присвятила себе вивченню релігійних книг.

І він пішов.

Я нетерпляче чекав на суботу. Нарешті настала й субота. Я задовго до сьомої години пішов до дому Котонті.

Підходжу і при світлі ліхтаря, що висить на приході, чиню оголошення:

«Тут у суботу, рівно о 8 годині ввечері, Мойше Міраховський виставляє: 1. «Старий батько і його невістки», 2. «Хаїм Шок і Юкл Мок», 3. «Пані Шпринці і їх покоївка Минці», «Одеський шолтик»¹ та інше. Ціна за місце сидіти 10 коп., за від 5 коп.».

Я стояв біля дверей і чекав, поки вийде Шолем і поведе «залу» для глядачів. Ішов мокрий сніг. Великі пластові по-лісно падали мені на обличчя, за шию, розтавали, і я почував, краплини холодної води стікали по моїй спині.

Через якийсь час до «театру» підійшла гладка Єнта Гоцедрохес, уся закутана в величезну барвисту хустку, за нею позаду йшов худий, як тріска, її чоловік, Берл Кривий. Ще здалеку, змітивши мене, вона гукнула до мене:

— Хлопчику, «гіятер» уже почався?

— Кажуть, що почався.

— От тобі й маєш! Ще три дні тому я цьому самому Міраховському заплатила сороківця і десять грошей за наші квитки, а він не міг трохи почекати!.. Та йди вже швидше! — гукнула вона до чоловіка.

«Невже Шолем забув про мене», — подумав я, і вже нава-жився був іти додому, аж ось двері відчинилися і на порозі по-зався Шолем.

— Ароне, ти тут? Я вже двічі виходив, а тебе не було. Хо-чу змною, ми пройдемо через тильні двері. Він повів мене через двір у сні, де я старанно обтрисав сніг, а з снієї ми вві-шли в теплу кухню.

— Вистава почнеться через півгодини, то ж ти поки що по-чуй тут, погрійся, а перед початком я зайду сюди. Я — кон-тролер, перевіряю квитки, — поважно додав Шолем і поспішно пішов.

Я сів. Слово «контролер» було мені нове і чудне. «Контролер», «контролер», — повторив я кілька разів, і значить воно — той, хто перевіряє квитки.

Хвилини через двадцять я уже сидів поруч Шолема на лавці. У кімнаті сиділо і стояло чоловіка з тридцятим вбра-ччом по-суботньому, здебільшого жінки. Дві лампочки на сті-ні ледве освітлювали кімнату. Усі дивились на запнуті проти-вдлом двері до другої кімнати.

Я сиджу і, поки почнеться вистава, розглядаюсь навколо. На першій лаві сидить Медовський, писар місцевої міщанської ради. На йому короткий піджак, спід якого виглядає біле над-уддя із стоячим високим комірцем. Руда борода кругло під-

¹ Шолтик — фертик.

стрижена, а вуса закручені догори. Йому жарко, він скидає шапку, обмахується нею і голова його довго буває непокрита. Про нього казали, що він бував у «справжніх» театрах в Одесі, в Києві і мали його за знавця театральної справи. Поруч сидить його дружина, Ціпа, дочка місцевого страхового агента. У Богуславі про неї йде погана слава. Кажуть, що її перука закриває всієї голови, що спереду на білому лобі у неї власне чорне, як смола, волосся — гріх, якого богуславське єврейство жіночтво ніяк не може їй простити. Єнта Гоцедролехес, що сидить поруч, раз - по - раз поглядає на неї, пильно дивлячись на те місце звідки видно власне волосся, щоб збентежити її. Але Ціпа ні трохи не бентежиться; вона, усміхаючись, дивиться просто в вічі, немов би кажучи: «На зло тобі», Єнта кисло хитається, пихтить і, обертаючись до свого чоловіка, цідить крихітні зуби: «Пустократка, капцанка¹ нещасна!»

Раптом «завіса піднімається» і я забуваю і про Ціпу і про Єнту Гоцедролехес. На «кону» стоїть згорблений «старий батко», спираючись на ціпок.

І заспівав старий хрипкуватим, але приємним голосом про свою давноминулу молодість, про своїх дітей, про те, як він піклувався за них, скільки горя зазнав за них дбаючи, а тепер невістки гонять його, навіть через поріг до своєї хати не пускають.

Голос йому тремтів, в очах туга, обличчя і всі його рухи виявляють муку.

«Бу бісту мейн тойт,
Рете мих фун дер нойт»², —

розпачливо закінчує старий.

Медовський підносить до очей хусточку. Єнта неспокійно схиляється на лавці, видно, сумління в неї щодо цього не дуже чисте, а чоловік її, Берл Кривий, докірливо поглядає на неї рукавом втираючи очі.

Я сиджу, мов зачарований. А Шодем схвильовано каже: «Цей Міраховський справжній артист, він уміє змусити публіку плакати, але вміє змусити її й сміятися. От зараз побачиш».

Він пішов за «лаштунки» допомогти Міраховському підготуватись до другого номера: «Хаїм Хніок і Юкл Мок». Та через кілька хвилин Шодем повернувся і сказав мені:

— Ходім, Міраховський кличе тебе.

— Чого? — спитав я здивований.

— Побачиш. Ходім швидше.

Я зніяковів, почервонів, але пішов.

— Хлопчику, Шодем каже, що ти вмієш співати хасидський мотивів. Це правда?

— Умію, — упевнено відповів я.

Міраховський тихо проспівав досить відомого хасидського мотива і сказав:

¹ Капцанка — жебрачка.

² Де ти, смерте моя, порятуй мене від нужди.

— А ну тепер заспівай ти.

Я впівголоса повторив, і Міраховський лишився вдоволений. Обивши мені деякі зауваження як поводитися, коли і як співати, він узяв мене за руку і ми обидва вийшли на кін. Мене обійняв був холодний піт, але я доклав усіх сил, щоб опанувати себе.

У «залі» залягла тиша. Міраховський, граючи Хаїма Хніока, мав мовчки блудними очима розглядатись довкола, прибираючи образ нової смішної постави. Потім він сів на край стільця і заспівав про великі чудеса свого цадика - ребе. Кожна гримаса, кожний порух були обчислені дуже точно і викликали вибух оплесків та сміху в усій «залі».

Я, не зводячи очей з Міраховського, стояв трохи збоку, відслідковуючи вплив бадьорості, сміливості і чекав на умовний знак. Прешті, він обернувся до мене і підморгнув оком. Спочатку співав приспів разом із ним, а потім — сам. Я привернув до себе увагу глядачів на дві-три хвилини, але Міраховському цього було досить. Замість Хаїма сиділа вже зовсім інша людина, пейси закручені по-інакшому, інший вираз очей, інші манери, верескливий голос, — одно слово, перед глядачами сидів Юкл Мок. Він співав про чудеса свого ребе і скінчив словами: «Твій ребе мусить топити піч у мого».

Міраховський на хвилину став сніжною до публіки і змінив своє обличчя так, що одною його половиною став схожий на Хаїма, а другою на Юкла. Потім він знов повернувся до публіки і удав поединок двох хасидів за зневажену честь своїх ребе. Хаїм давав ляпаса Юклові, Юкл — Хаїмові, і весь «зал» захопився від сміху.

З не меншим успіхом пройшла решта номерів програми. У перші між номерами Міраховський відпочивав за «лаштунками» готувався до наступного виступу. Шодем же не давав йому покою, він увесь аж горів, то натягав на себе перуку з пейсами, то чіпляв бороду, наслідуючи Міраховському так, що той сміявся від щирого серця.

— От вертун! — казав Міраховський.

Об одинадцятій годині вистава скінчилась і я разом з іншими пішов додому. Перед тим, як я мав йти, Міраховський спитав мене хто я і де живу. Днів через три-чотири він прийшов до нас додому, побалакав з батьком і той дозволив мені співати Міраховського. Умова — за кожний виступ — сороківець; платити зараз же після вистави.

Я радів: я заробляю і маю високе становище помічника Міраховського...

Коли я вперше прийшов на репетицію до Міраховського додому, мене вразила його убогість. У кімнаті було вогко, холодно, тесно, нічим ненакритий стіл ряснів чорнильними плямами вирізнаними чудними рисунками — чогось подібного до лева або собаки на курячих ніжках, птаха з вісячими вухами. Двоє ді-

тей, одному чотири роки, а другому — два, сиділи на печі, лігши камінцями, а третє, немовля, дружина Міраховського мала на руках. Сам Міраховський, у ватянці, з якої з комі і на ліктях стирчала вата, сидів біля столу і писав, раз-у-раз слинячи кінчик олівця.

— Це я кінчаю нову пісню: «Бейла вихрестка», — сказав уриваючись Міраховський. — Треба ще тільки придумати відповідний мотив.

— Дивись на нього, — сказала його дружина, — він аж сине, «кінчаю нову пісню», мало їх є у тебе. Якби можна було самому пісню продати і купити віз дров або соломи, щоб діти не мерзли від холоду, або хоч пуд борошна. Навіщо марнувати твою силу на те, що нікому не потрібне і чого ніхто не купує.

— Усе, Міреле, до часу, — терпляче відповів Міраховський. Ось незабаром вийде з друку частина моїх віршів та пісень, будуть і гроші, буде і слава. Треба трохи потерпіти.

— Отож, «трохи потерпіти». Ще мало натерпілися. А ти махнула вона рукою і вийшла до кухні.

— Ох, наші жінки, наші жінки, — сказав Міраховський біля себе, ніж до мене, — вони розуміють тільки те, що можна в руки взяти, пожувати зубами. Усе вони цінують на гроші, сороківці. Вони не розуміють, що почуває наш брат, поет і артист, коли напише гарного вірша, коли добре грає роль в п'єсі. Коли я бачу сльози на очах у публіки — я справді дізнаю радість, втіхи, яких ніякими грішми не замінити. Ну, та нехай кожен іншим разом побалакаємо, а зараз візьмемось до діла.

І ми почали репетицію. За годину я вивчив кілька приспівів і народню пісню:

«— Красна дівчинонько,

А хто ти?

Чи підеш з рабином танцювати?

— Чого ви у мене питаєте:

А хто я?

Піде рабин,

Піду й я».

— Тепер прийдеш через два дні, — сказав Міраховський, коли закінчилась наша репетиція, і ми разом вийшли з хати.

День був ясний, сонячний. Здалеку виднілася Либунська гора, вся укрита іскристим, сліпучо-білим снігом.

Ми йшли мовчки. Міраховський, згорбившись, втягнув свою довгасту голову у плюшевий комір свого літнього пальта. Він зовсім ще притоптаний сухий сніг рипів під ногами.

Ще здалеку ми побачили — назустріч нам ішов один із знайомих міських крамарів, Герш Круглий, у високій каракуленій шапці і в тхорячій шубі з круглим бобровим коміром.

— Добре, що я тебе зустрів, — сказав він Міраховському. Завтра у мене родинне свято. Моя Гітл, після чотирьох днів

догадалась, нарешті, ушасливити мене синком. Приходь. За карбованець збору ручуся. Тільки добери пісень, знаєш, «з перцем», щоб дружина за завесою аж не могла улежати.

— Що до цього, будь спокійний, — сказав Міраховський. — Сьогодні на ніч вип'ю гогель-могель з трьох качиних яєць, щоб голос згуцав, як дзвін у монастирській дзвіниці. А на коли призначений «брис»? ¹

— Об одинадцятій годині. Гляди ж, приходь. Зараз оце йду до рабина записати новонародженого. З радістю я йому дам цілого карбованця, а то він учора геть програвся і сьогодні цілий день ходить «у ремізі», немає з чим сісти за зелений столик, — весело сміючись, закінчив він, попрощався і пішов.

— От і продам пісні, як моя жінка каже, та ще й як вигідно — гроші дістану і крам у мене залишиться, — засміявся Міраховський.

У Міраховського, крім щотижневих «вистав» і попереднього збору грошей від передплатників на видання збірника його творів, були ще прибутки. Де тільки було яке родинне свято з якого-небудь приводу, Міраховський, як уродиться, і здебільшого він був бажаним гостем. Найбільше подобались слухачам його імпровізації. Досить було йому довідатись про причину святкування, як звати головних членів родини тощо, щоб тут же скласти якогось дотепного вірша або пісню. Цим він часто захоплював слухачів, але захоплення їхнє не завжди поширювалось на їхні кишені і в хустці для збирання грошей він рідко коли налічував більше, як півкопи. От чому Круглий гарантував йому збір не менший як на карбованець.

Через два дні я прийшов, як умовився, на репетицію і побачив, що Міраховський і дружина його Мірле схвилювані.

— Ну, їдь, який чорт тут тебе держить, — казала Мірл, видно продовжуючи перервану розмову, — але ж треба мати голову на плечах. З чим ти поїдеш і з чим я з дітьми тут лишуся. Якби цей самий Гольдфаден² прислав тобі не порожнього листа — приїжджай, мовляв, до Одеси працювати в єврейському театрі, а додав би хоч 25 — 30 карбованців, тоді я, звісно, нічого не мала б проти того, щоб ти їхав, а без грошей — ой-ой-ой!

— Але зрозумій же й ти, що я тут у цій глушині, у цьому болоті згнию, мій талант гине, і з злиднів я ніколи не вилізу, а в театрі з Гольдфаденом мені світ угору підніметься, розвинеться мій хист, і все наше життя відразу зміниться на краще...

— А якже, так такі відразу і покращає... Ти тільки подумай, що як тільки ти поїдеш, з першого ж дня треба щось їсти. Яке б там не було — «відразу», а місяців два мине. А тут зима, у тебе навіть теплого пальта немає. Почекай, Мойше, до весни,

¹ Обряд обрізання немовлят чоловічої статі на восьмий день після народження.

² Гольдфаден — фундатор єврейського театру в Росії і Румунії на початку 70 рр. минулого століття.

¹ 1872 чи 1873 р. був надрукований невеликий збірник пісень Міраховського

а там побачимо, може, бог допоможе,— закінчила Мірл благальним тоном.

Міраховський устав, походив по хаті і знов сів.

— Так, у тім лиху наше, що зв'язала мені доля руки і ноги. Ну, що ж, почекаємо до весни, на весні все відживає, може й ми відживемо. Нічого не вдієш, через себе не перескочиш. Сідай, Ароне, ближче,— додав він, звертаючись до мене,— візьмемося до роботи.

Репетиція цього разу пройшла мляво. Видно Міраховському було не до неї. Він увесь час совався на стільці, наспівував хрипко й без запалу, колисав немовля, що лежало в дерев'яній колисці, і коли-не-коли своїм плачем заважало нашій репетиції. Завжди жваве і рухливе обличчя Міраховського було зажурене. Через півгодини він мене пустив додому.

Коли я прийшов на наступну виставу, мені вже не треба було чекати, поки Шодем проведе мене «зайцем». Я на рівну ногу з іншою публікою, що мала квитки, сміливо й поважно відчинив двері і трохи не як справжній господар оглядав зібраних. Заходячи до другої кімнати за «лаштунки» і побачивши, що там ще немає нікого, ні Міраховського, ні Шодема, я засмутився — мені так хотілось похвалитися перед Шодемом, що я відтепер помічник Міраховського.

— Ароне! — раптом почувся Шоломів голос, — ти сьогодні теж виступатимеш?

— А як же, — повагом відповів я, — Міраховський запросив мене до себе на постійну роботу. За кожну виставу я дістаю «сороківця».

— У Міраховського можна багато чого навчитися, — серйозно сказав Шодем, — це талановитий артист. — Знаєш, Арончик, я придумав невеличку п'єску, хочу з Міраховським, з тобою та ще з деякими хлопцями поставити її. П'єска ця така смішна... Ось іде Міраховський, я її вам прочитаю.

І він прочитав сценку з хедерського життя.

«Ребе тількищо прийшов з синагоги, де сьогодні затримався трохи довше ніж звичайно.

— Хлопці, швидше на місця, — строго крикнув він.

Учні посідали. В цей час зайшла ребец. В одній руці вона тримала череп'я від розбитого горщика, у другій — мокру кішку. Вона з слізьми на очах скаржилася ребе.

— Подивись, що наробили твої учні, твої байстрики, бодай їх холера забрала кожного поодиноці і всіх разом. Вони викупали нашу кішку в моїй діжці з квасом, потім загнали міського цапа до кухні. Він повалив полицю з посудом, усі горшки розбилися, а я так злякалася, що мало не вмерла. Ось подивись!

Вона показує йому мокру кішку і череп'я від горщика.

— Більш за всіх наробили оці два шибеники, Файтл Петелеле і Калмен Кнакниск, усі фараонові болячки на їхні голови та на голови тих, що породили таких виродків...

Ребе починає кліпати очима.

— Ну, Файтеле, Калменке, що ви скажете, — сказав ребе простягнув руку до канчука.

— Ребе, я... я... не винен, — відізався Файтеле Пателеле, — поверх квасу було біле шумовиння, кішка думала, що то сметана... усі кішки ласі до сметани... вашій кішці закортіло полисти сметанки і вона впала в діжку. Мені стало шкода і я вигннув її ледве живу. Я зовсім не винен...

— А я ще менше винний, — сказав Калмен Кнакниск, сміливо вилучившись ребе в очі, — кухонні двері у ребеци завжди відчинені, міський цап проходив мимо і почув сіль. Цапи люблять сіль, тож він зайшов у кухню, кинувся до полиці, де стояв горщик з сіллю. Полиця впала, горщики побилися, і ми насилу вигнали його... Ніхто з нас і на крихту не винен».

Я й Міраховський, вислухавши п'єску, сміялися до сліз.

— До цього я хочу додати ось що, — сказав Шодем. — Один учнів заманив шматком хліба голодного собаку в хату. Кішка, побачивши собаку, вирвалася з рук ребеци, і кинулася на собаку. Собака почала страшенно вити, а ребеци з переляку знепритомніла. Учні закричали: «Гвалт! Рятуйте!» Ребе стояв, безтямно озирюючись, а учні схопили відро холодної води і облили ребеци ребе...

— Стривай, стривай, — спинив Міраховський Шодема, — а де ж ти добудеш таких слухняних кішку та собаку, що виконали б цю роль. Ні, треба щось інше придумати...

— Ну, хлопці, годі з сторонніми речами, треба готуватися до виступу, вже пізно.

Міраховський розв'язав мішок, добув з нього дві перуки пейсами, довгий подертий сюртук, дзвіночок та інші потрібні йому до вистави речі, а я через дірочки в простирадлі почав розглядати публіку. Тепер були здебільшого молоді шевці, правці та крамарчуки, було й кілька старих жінок, що сподіювались дістати нагоду трохи поплакати. З поміж усієї цієї публіки вирізнялися тільки Айзик, старший продавець Панича, та Міхель, старший продавець Рашби. Вони були в коротких піджаках, білих накрохмалених сорочках і в штанах з лампасами, а випуск.

— Ароне, будь готовий, даю дзвінок, — сказав Міраховський.

Я відкашлявся, застібнувся на всі гудзики і для більшої міливості стиснув кулаки.

Ця «вистава» мала ще більший успіх, ніж минула. Шодем Раїмович і Медовський приписали це моїй участі. Голова в мене зраділа, і я раював. А тут ще Міраховський добув гаманець, відрахував сороківця і, віддаючи мені, сказав: «Дякую, Ароне, ти дуже гарно співав і грав. Наступна вистава буде за новою програмою. Приходь через два дні на репетицію».

Не тямлячись від радості, я вийшов на вулицю і побіг до-

дому. Мідяки в мої кишені забряжчали, і я, боячись, щоб не почув та не пограбував мене, зразу притишив ходу і міцно затис гроші у руці. На вулицях було порожньо, рипіння снігу під ногами лякало мене, мені здавалося, що хтось іде слідом мною. Та ось уже й мій провулок, я кинувся бігти, і за хвилину опинився коло своєї хати.

Як тільки мати відчинила мені двері, я всунув їй у руку повну жменю монет.

— На тобі, мамо, сороківця, і якби ти знала, як я співав, як я грав! Усі там казали, що ...

— Добре, добре, синку,— ласкаво перепинила мене мати, ось тобі вечеря, ось хвостик від оселедця і хліб. Вечеряй та лягай спати. Завтра розповіси.

Я ліг, але мені не спалось. Думка думку наганяла. Шодем придумав гарну п'еску. Я гратиму ребець, бо мені пасує жіноча одежа. Шодем буде Петелеле. «Багато чого можна навчитися у Міраховського», сказав Шодем ... До весни я навчуся співати багато пісень і коли Міраховський поїде до Гольдфадена до Одеси, він візьме мене з собою і я гратиму з ним у справжньому театрі ... Там не така річка, як у нас Рось, яку можна легко перепливати, а справжнє велике море ... Тато дозволить мені поїхати. Удень учитиму гемару, а ввечері виступатиму з Міраховським, з Гольдфаденом у великому театрі ... Я діставатиму велику платню, половину собі візьму, куплю новенький кашкетик з блискучим козирком, а другу пошлю додому татові й мамі ... І, коли колесаний цими думками, я заснув міцним дитячим сном.

Другого дня, коли я прокинувся, батька дома уже не було, і я поділився своїми мріями з матір'ю.

— Що ти, що ти! Бог з тобою, про що ти кажеш! — здивовано сказала мати. — Та ж у цій самій Одесі самі безбожники живуть. І звідки в тебе такі дикі думки. На ось сніданок, і марш до клойзу! — сказала вона тоном, що не дозволяв ніяких заперечень.

Через два дні прийшов до мене до клойзу Шодем. Проти звичаю він був зажурений.

— Прощай, Арончику,— сказав він.— Не судилося нам поставити мою п'еску. Мій тато прислав із Переяслава підводу і я сьогодні мушу їхати. Ну, нічого. Як приїду до Переяслава, зберу хлопців і ми п'еску неодмінно поставимо.

На прощання він міцно потис мені руку і сказав:

— Бажаю тобі стати великим актором.

— А тобі,— сказав я,— бажаю стати великим письменником.

Увечері того самого дня у клойзі до батька, що сидів не далеко, коло мене за «Зогаром», підійшли служка, реб Мойше, і Ісруел-Хаїм Панич.

— Слухайте, ребе Алтер,— сказав реб Мойше,— ви, видно, так обтяжені працею, що вам ніколи наглядати за вашим Арелем. Він у нас перед очима починає псуватися і бог знає до чого

віно може дійти. Ви йому дозволили ходити до Міраховського і співати з ним таких пісень, що зневажають наших святих цадиків ...

— І якби ви знали,— встав до розмови Ісруел-Хаїм Панич,— яка публіка збирається там дивитися ці дурні вистави Міраховського. Самі кравці, швеці, всяка потолоч, з якими соромно йдіти поруч. Айзик, наш продавець, випадково потрапив на виставу, що була вчора, і він каже, що в нього душа ридала, коли він побачив, що вашого Арончика перевдягли на дівчину, і Міраховський співав з ним любовних пісень ...

Почувши цю розмову, я здригнувся. Мое серце забилося, я весь аж похолсв.

— Що ви кажете! — обурено відповів батько і при цьому так почервонів, як колись у колонії, коли був на допиті в ісправника: — я ніяк не думав, що Міраховський здатний на такі речі. Ну, зрозуміло, що Ареле більше й носа свого не покаже до цього.

І поблякли квіти моїх «диких думок» перше, ніж устигли розквітись. Цього нещасливого вечора усі мої мрії зазнали страшного удару; розлетілись, розсипались мої мрії про далеку Одесу і її великим морем, про Гольдфадена з його «справжнім театром». Навіть близький Міраховський і той зник з мого виду, залишилися передо мною служка реб Мойше та грубий фоліант-калмуда з своїми законами про розлуку. Так і не вийшов з мене артист, але зате з Шолема Рабіновича вийшов великий єврейський письменник Шодем-Алейхем.

М. Ю. Лермонтов

БОРОДИНО

„Скажи но, дядю, таж не даром
Москва, зруйнована пожаром,
Французові здана.
Тих днів живуть іще події,
Як відступали лиходії,
Не даром пам'ята Росія
Про день Бородіна!“

— Були герої в час наш грізний:
Хоробре серце, дух залізний,
Богатирі — не ви!
Погана їм дісталась доля,
Багато не вернулось з поля...
Коли б на те не божа воля,
Не віддали б Москви.

Ми довго мовчки відступали,
Було досадно, бою ждали,
Шумів довкола стан:
„Що ж нам? Вертатись на квартири?
Чи вже не сміють командири
Пошматувать чужі мундири
Штиками росіян?“

Аж ось зійшлися ми в чистім полі:
Є розгулятися де на волі.
Поставили редут.
Чекають ворога солдати!
Ледь ранок освітив гармати
І лісу синявого шати —
Французи тут-як-тут.

Забив заряд я в жерло туго.
Ну, думка, почастую друга!
Стривай но, брат мусю.

Що хитрувати, йдіть до бою;
Вже ми піднімемось стіною,
Вже захистимо головою
Ми сторону свою!

Два дні страшна стрільба гриміла,
Все без пуття. Чекали діла
На третій день боїв.
Уже навколо чулись речі:
„Пора нам братись до картечі!“
І от упав над полем вечір
І білий світ стемнів.

Приліг нарешті я здрімнути,
І до світання було чути,
Як сатанів француз.
Та наш мовчав бівак відкритий:
Хто ківер чистив весь побитий,
Хто довгий штик гострив, сердито
Кусаючи свій вус.

І ледве небо засвітилось,
Все раптом шумно підхопилось;
Майнув за строем стрій.
Полковник наш — той був завзятий,
Любили старика солдати...
Да, жаль його: штиком протятий,
Він спить в землі сирій.

І мовив він до нас: „Хлоп'ята,
Москва за нами! Не ступати
Французові по ній!
— Помрем, та вславиться вітчизна!
— Помрем, — лунала клятва грізна...
І ринулись полки залізні
У Бородинський бій.

...к був деньок! Крізь дим летючий
...ранцузи сунули, мов тучі,
І все на наш редут.
...ни з дивними значками,
...гуни з кінськими хвостами,
...промайнули перед нами,
Всі побували тут.

...бачить вам такого бою,
...в грізну січу під Москвою.
Ну ж і була пора:
...мів булат, картеч дзижчала,
...ка колоти не встигала,
...ьоту ядер заважала
Кривавих тіл гора.

...той день дізнався ворог клятий,
...що значить руський бій завзятий,
Наш руколашний бій!
...мля тряслась, як наши груди,

Змішалися в кучу коні, люди,
І залп гарматний звідусюди
Зливався в гул страшний.

Смеркалось. Всі були готові
На ранок бій почати новий
І до кінця стоять.
Ось заgrimіли барабани —
І відступили бусурмани.
Тоді лічить ми стали рани,
Орлів своїх збирають.

Були герої в час наш грізний:
Хоробре серце, дух залізний,
Богатирі — не ви.
Погана їм дісталась доля,
Багато не вернулось з поля...
Коли б на те не божа воля,
Не віддали б Москви.

Переклав Геннадій Брежньов.

А. К. Толстой

Не вітер віє з висоти,
Вночі тривожить листя лONO,
Торкнула душу владно ти, —
Вона тривожна, як листи,
Як гуслив стрій багатозвонна.

Життєвий вітер шматував
І безжалісним набігом,
З виттям і свистом струни рвав,
І замітав холодним снігом.

Твоя ж розмова пестить слух,
І дотики легкі та славні,
Мов пелюстка летючий пух,
Як подув ночі в теплім травні.

Переклала Марія Хмарка.

Іван Сенченко

З НОТАТОК ПРО ПОЕЗІЮ П. Г. ТИЧИНИ

П. Г. Тичина належить до числа тих небагатьох письменників, що, перестаючи бути собою, змінюються від книги до книги. Адже які є книги і водночас які неподібні до себе книги «Сонячні Кларнети», «Плуг», «Вітер з України», «Партія веде»! Проте слід відзначити особливості різноманітності П. Тичини: не завжди його нова книга розпочинає зовсім новий тематичний цикл. Здебільшого буває так, що тут розвивається чи удосконалюється те, що в більш чи менш розробленому вигляді зустрічалося в книгах попередній. Можна простежити, і це дуже цікаво, як з книги в книгу розвиваються музичні композиції П. Тичини від, скажімо, «Хору лісових дівочок» (1918) через «В космічному оркестрі» (1921) до «Фуги» (1925) та «Поединку Котовського з білопосяками» (1938).

Так само цікаво було б простежити розвиток прозової ремарки в Тичини від «Івана Телесика» (1923) до цього самого «Поединку». Це ж стосується і до гекзаметрів Тичини. Адже гекзаметри вже допіру згадуваного «Поединку» це не явище сьогодишнього дня у поета. Перші гекзаметри з'явилися у нього року 1925, повертався він до них і року 1929 і, нарешті, року 1938. Це були цікаві спроби поета приміряти свої можливості до міри епічно-реалістичного письма. Ми умисне підкреслюємо це останнє поняття, відтіняючи тим самим, що це були не єдині і не перші спроби П. Г. Тичини в реалістичному напрямі. Справді, у тій самій книзі «Вітер з України», де з'явилися перші гекзаметри поета, маємо чудові малюнки наскрізь пройняті своєрідним тичинівським реалізмом. Це — поезії: «Надходить літо», «На хуторі», «Охляло сонце», а також зарисовки Харкова в поезіях одноіменної назви. Ось зразки з цього циклу поезій:

Погаса
І гоїться, і жухне клен.
В розстріл гуляє дівора.
І, патріот свого двора,
Собака з ними...

(«Охляло сонце»).

Або:

Дні вже не такі.
Повніе далина. І за повіткою
Малина сивіє віями...
Повніе далина.

На призьбі дід старий —
Як сон.

Кошлатить йому брови внук.
Гойдає вітер мак, і мак і явори.
Син
У землю заступа встромив
І йде до хати. Тепло як!

(«Надходить літо»).

Проте реалізм П. Тичини почався не з книги «Вітер з України», а значно раніше, принаймні з «Плуга». Як бо інакше будемо ми цінувати такі поезії Тичини, як «На майдані», «На могилі Шевченка» чи знамениті «Листи до мата»?

Еллади карта, Коцюбинський,
На етажерці лебідь:

Оце і вся моя кімната,—
Заходьте колінебудь!

Ці зразки разом з тим показують, що П. Тичина різноманітний в застосуванні реалізму. Епічно-реалістична розповідь «Повстанців» (1925 р.) чергується у нього з зразками реалістично-епістолярного письма, а це останнє — жанровими-реалістичними сценами циклу «Надходить літо» й «Охляло сонце».

Реалізмом пройняті і гострі політичні вірші П. Г. Тичини. Дуже цікаво було б простежити розвиток усієї цієї лінії у поета. Взявши початок з «Плуга», політична поезія П. Тичини щодаві забирає більше місця в його збірках, поки не досягає своєї кульмінації в збірках «Червоні» і «Партія веде».

Довгий час поширювалися сміхотворні думки про Тичину, як про естетизатора. Чи ж оце зразки такого естетства?

Спились ми на «Чайці».
Васильченко з «Кармелюком»,
Я — з «Скородою».
Пригадую: в ріці
Задумавсь місяць...

А на веранді над водою
Пісні і карти круг стола:
Приїхали, бач, до Тараса
Од Скоропадського Павла,
Од свинопаса.

(«На могилі Шевченка»).

Немов той Дант у неклі,
Стою серед бандитів і злочинців,
Серед пузатих, ситих і продажних,
Серед дрібних, помстливих, тупоумних,
На купі гною жовчного, що вемоктує, затягує на дно:
Співай, поете, з нами в тон!

Стою, мов скеля непорушний.

І кубляться круг мене
В багні, в болоті,— мов гадюки,
Клубком спітаються і падають,
І твань їм рота заливає...

(«Відповідь землякам», 1925 р.).

Або:

Ой, скільки робітництва! Той дає
Нам квіти,— руку другий від душі...
Пора! І за Вайяном Кутюр'є
Ми сходим на поміст. Товариші!

Це ж наше свято,— сила невгасима
Росте у нас! — Ми заште, як навар,
Заваримо фашизму й тут: бульвар
Назвем ім'ям ми Горького Максима!

(«Конгрес оборони культури»)

Засіб поетичних поезій П. Тичини — реалізм; в цьому їх сила. З Шевченка мало хто з українських поетів має в своєму розпорядженні такий засіб, з яким Шевченко ковано зброю, як П. Тичина.

З наближенням до нашого часу Тичина не тільки удосконалює свої реалістичні засоби, а йде і вище, захоплюючи щораз більшу кількість реалістичних засобів. Якщо, наприклад, для речей 1918 — 1925 рр. був характерний симфонізм: частушка не читається, а тільки співається. А втім тяжко уявити, як то з 1931 року він починає віддавати перевагу вокальності: з'являється гігантський голос безжурно-безшабашних частушок можна проспівати повість про

Пісня народна для Тичини не є щось застигле, навіки усталене, а є щось нове, що в поетичній частушці поруч із фугою, тріолетом, кантатаю! Не всім по плечу ці голівочні речі. Нам здається незаперечною така думка, що в поезії Тичини до 1930 року панував, в основному, дух класичної пісні; це видно з її переходу. Але чи по плечу всім і перехід від частушки до гекзаметрів навіть з зовнішніх ознак таких поезій, як от: «Як упав же він з коня», «Пісня про Котовського з білополюками»? І от що важливо: будь то чи сини» («Приїхали до матері три сини, три сини воєнки, та не 'днани», «Тріолеті, чи у частушці, чи у гекзаметрі — скрізь Тичина залишається самим чистим з поезії «Сковорода» (1923) — «Нехай собі шумлять дуби, нехай шумлять дуби, де глибокі рови». Але починаючи з збірки «Партія веде нас до перемоги» (1931) в поезії П. Тичини вливається потужний струмінь нових сучасних чи модерних форм — коломийки, частушки тощо.

Ой, артіль, моя «Трояндо»,
Маркізет, мадеполам!

Вишивала я узори
З тривогою пополам.

(«Пісня трактористки»).

Одна за одною в збірнику йдуть «Пісня Червоної Армії», «Пісня трактористки» (перша й друга), «Пісня про Кірова», поки не закінчується цикл чарівною «Піснею під гармонію».

Рута м'ята да неприм'ята
Непрогорнутая трава.

Сюди вітер та туди вітер
Аж потоками обвіва.

Звичайно, входження П. Тичини в цю нову стихію народної пісні є випадковість, не примха. Будучи поетом глибоко народним, Тичина, як і інші, відчував зрушення, зсуви в тематиці і в формі народної пісні після війни: ків Великого Зламу. Це зрушення відбилося і в його власних піснях: і в першу чергу в піснях «Трактористки», новому змісту яких відповідає і нова форма своєрідної Тичинівської частушки. А втім не всі речі, названі у Тичини піснями, є насправді пісні. І це стосується перш за все до двох згаданих пісень «Трактористки». Адже, щоб хто не говорив, а історія

те, «як Олеся Кулик тікала на курси 1930 р.», чи «як Олеся Кулик бігав по землі, обкидаючи її як найменш таїть в собі елементів пісні; це поема, у якій людина її масштаби і звичне оточення. Справді, як холодно мусило бути поема, де вперше в поштовтній літературі українській були застосовані ці принципи реалістичного письма на сучасному матеріалі. Жанр реалістичний малюнок, як уже зазначено, зустрічався у Тичини і раніше, але для них характерною була певна статичність, яка походила від відсутності в них образу діючої людини. Вперше ця діюча людина з'являється у Тичині саме тепер, в циклі пісень трактористки, відкриваючи тим самим новий етап як в поезії Тичини, так і у всій сучасній нашій поезії, яка до того

Он іде один
В чорному убранні
(В небі синій дзвін,
На землі повстання) —

Не чоло — сніги,
Кучері — не хмари.
Чепурний такий,
А в очах пожари.

За бажання, таких портретів в нашій літературі ще недалекого минулого можна було б знайти десятки. Особливість поет Тичини в тому, що він по-новому трактує людину її масштаби і звичне оточення. Справді, як холодно мусило бути поема, де вперше в поштовтній літературі українській були застосовані ці принципи реалістичного письма на сучасному матеріалі. Жанр реалістичний малюнок, як уже зазначено, зустрічався у Тичини і раніше, але для них характерною була певна статичність, яка походила від відсутності в них образу діючої людини. Вперше ця діюча людина з'являється у Тичині саме тепер, в циклі пісень трактористки, відкриваючи тим самим новий етап як в поезії Тичини, так і у всій сучасній нашій поезії, яка до того

— Стій мені тут і не з місця! Бо я тебе зараз ... чи чуєш?

— Ну я ж стою, — спокійно йому Котовський, і ще й рукою — тією, що з шаблею — у бока ззявся. — Я стою, але дозвольте спитати, чого це ваша милість так ловко дрібушечки на зубах вицокує? Чи може якраз замість кулемета вас у Польщі наняли?

Що? — завишав тут поляк: — щоб мене ображати? Непозволити! Як це ти смієш із мене сміятись? Я шляхтич! а ти хто? В мене ж маєтків — аж золоті капані! хліба, худоби...

— Пробачте, ваше сіятельство, — смиренно сказав Котовський: — мені здається, що у вас он із носа капає, трохи, га? Ануда, що слід було спочатку вам утертись, а тоді вже й балакати зі мною. (І раптом, ніяючи смиренний тон на гнівний, владний): — Хліба й худоби, кажете? Так чого ж ви тоді на наш хліб зазіхаєте, на нашу худобу? Ех, ви ж шляхта недорізана!..

(Поляка нападає гикавка, і Котовський до нього. — І. С.):

... Спокійним, немов би співчуваючим голосом: — е-е. Кепська справа, я бачу. Чому кепська? Та ж у вашій світлості ще й досі, видно, судороги не проходять. Хм! добре ж я, значить, тебе пане Пшесмицький, за горло колись був подержав.

— Як?! Котовський? — жажнувся Пшесмицький.

— Так, він, самий і є, — відповів Котовський...

... Пшесмицький (аж задихаючись від люті): — Так, я хотів тебе побити, і, давши оголошення скрізь Котовського шукати, оцінив твою голову у 10.000. Так ось коли її нарешті маю.

Тичина не ставить на котурни своїх героїв; розповідь його тече так, ніби він бачить перед очима всі перипетії поединку до найменших дрібниць і передає все це нам з такою повнотою, на яку тільки здатна людська уява і слово. Герої поеми хвилюються, діють, сцени словесного поединку мовляються з поединком зброєю; картини заступають одна другу, але Тичина не поспішає. Йому не бракує хвилювання, проте це не сліпе хвилювання, воно не заважає поетові бачити все, що довкола діється.

Колись були поширені наївні думки про те, що напруженість поетичної мови можна передавати лише короткими уривчастими фразами. Так і писали:

Схопився!

Побіг!

Трах - тар - рах !!!

Бах!

Ай!

Немає, звичайно, нічого смішнішого за ці твердження. Ця удавана енергічність насправді зв'язує автора, робить його рабом зовнішніх факторів. Наприклад, що найкращі описи війни подано в найепічніших, які тільки були тоді, творах: у поемах Гомера, біліах, думах, в романах Стендаля, Костера, Толстого. Хай події біжать. Письменник не має права спшити, а надто тоді, коли хоче дати живі картини подій, а не мертві схеми, на зразок «трах бах тарррррррах». Ось цю важливу істину і зрозумів П. Тичина. «Поединки» це є зразок того, яка має бути поема близького майбутнього.

Це не значить, що ми погодилися б з усіма деталями «Поединку». Можна було б закинути авторові ухили в деяких моментах в бік натуралізму, в бік змалення ворога, чи в недоглядах по лінії утворення нерівних умов для обох сторін, які змагаються, що, безперечно, шкодить поемі. Та проти цього якби не були ці закиди, вони не зможуть закрити основного: в «Поединку» Тичини ми маємо торжество реалізму, остаточну перемогу його над абстрактним ліричним жанром в поемі.

ЮРІЙ ШОВКОПЛЯС — „ПОЧИНАЄТЬСЯ ЮНІСТЬ“

Про формування юної душі композитора розповідає новий роман Шовкопляса «Починається юність», — роман про перші свідомі кроки юного таланту. Проблема формування світогляду і характеру нашої молоді не випадкова творчості Юрія Шовкопляса. По-різному поставлена і розв'язана, вона завжди цікавила письменника. Згадаймо такі твори, як «Весна над морем», «Проект електрифікації», збірку оповідань «Студенти», нарешті, образи молодих хіміків з роману «Інженери». Не вдаючись в оцінку художньої якості наданих творів, — бачимо ясно, що художнє відтворення життя молоді займає одне з чільних місць у творчості письменника.

Можна одразу закинути авторові, що він, немов боючись труднощів художнього відтворення життя радянських школярів, пішов лінією найменшого опору; замість взяти типові обставини, — радянську школу, вплив її, вплив колективного оточення, перехрещення цих впливів, — взяв виняткові: життя виняткового колективу юних альпіністів. Це до певної міри самообмеження автора. виправданям такого вибору самообмеження автора, на мою думку, може служити бажання не йти протоптанними тематичними стежками, — шукання своєї, оригінальної теми, — бажання поширити тематичні рамки творів до молоді.

Радянський табір альпіністів, суворі гірська природа дає письменникові змогу віч-на-віч поставити представників нашої молоді з труднощами боротьби з природою; в цих, до певної міри, виняткових умовах, яскраво розгорнути характери персонажів, виявити все багатство багатогранної, ще невіддільної психіки, її нові, соціалістичні властивості і такі дошкульні зачіпки старого, віджитого. «— Зараз одного найбільше хочу: навчитися впевнено ходити по рідній землі. — І, побачивши, що він не зрозумів, пояснила: — напевно ми всі певні себе, бо народилися й живемо на рівнині. Але ж треба вміти ходити і в горах: не боятися круч, видиратися на стрімкі скелі...» (Ст. 15). Іна, персонаж роману, прагне «почувати себе хазяйкою всіх безпечних просторів батьківщини». (Ст. 15).

Це може бути, як motto для всього роману. Не тільки в прямому розумінні не боятися скель та круч, а і в розумінні загартованості характеру, виробленні світогляду, який допоміг би стати хазяїном власного життя, допоміг би переборювати кручі і скелі життєвого шляху.

Основною сюжетною лінією роману, навколо якої згуртовано всі події, не так життя табору, не так показ розмаїтості колективу — це, так би мовити, фон, хоч і активний, — як лінія перевиховання Костя Чижика. Основна дія доповнюється бічною, що служить першій, як засіб повнішого розкриття процесу становлення характеру Чижика — лінією кохання Іни і Чижика. Ю. Шовкопляс в центрі сюжету ставить образ Чижика, робить його основною сюжетною пружиною. Рівноцінного образу, що відігравав би таку ж роль в розвиткові сюжету, в творі немає.

Образ начальника табору більшовика Сальме, що, за задумом автора, є представником більшовицького методу виховання, ідейним керівником молоді, в розв'язку сюжету потрібен постільки, поскільки цього потребує розвиток образу Чижика. Проте, зауваження не слід тлумачити так, що в романі немає більш яскравих образів-характерів. Вони є, і про них буде мова далі, але в сюжетній побудові роману вони відіграють по відношенні до центрального образу службову, другорядну роль і не мають самостійних сюжетних ліній. Така побудова роману призвела до того, що автор опустив розкриття образу комсомолу. І тим пояснюється, що образ піонервожатого Жені явно не вдався авторові. Спочатку автор ніби намагається викликати у читача симпатію до нього описом психологічного портрета: «А втім, Женя й не намагався од ребят, щоб вони дали йому спокій. Йому ледве минув двадцять перший рік: він сам був не від того, щоб погаласувати, помахати руками з вікна зустрічним, вибігти на зупинці з вагона. І він інколи забував, що йому треба стримувати ребят, а то й просто не помічав, що робиться коло нього» (ст. 6). Хороший хлопець, старший товариш, скаже читач. Але протязі роману Женя не несе ніякої функції. Просто по штату треба піонервожатого, і він є в романі. Лише наприкінці роману, починаючи з стор. 196, автор згадав Женю і робить цього симпатичного хлопця типовим «бурбоном», типовим схоластиком. Він, як ханжа і лицемір, засуджує взаємини між Чижиком та Іною (любов, — стор. 196). Виносить безапеляційний присуд вчинкам Чижика. «Він усвідомив, що його поведінка гідна боягуза... Звичайно, йому доводиться триматися осторонь товаришів» (ст. 195). Словом, з розмови Жені з начальником табору Сальме вирисовується не жива людина (вигадана людина), дій Жені на протязі всього роману не видно), а зарані вигадана людина, ром схема не піонервожатого, а старого «дядька», приставленого до кадетів. І ця розмова не впливає з розвитку образу Жені, а потрібна, щоб відтіняти позитивні властивості Сальме. Постать піонервожатого одна з самих невдалих в романі. Так само невдалий образ Мишка, що за задумом автора має протистояти Чижик у трикутнику Чижик — Іна — Мишко. На протязі всього роману цей іграшковий Отелло авторською рукою перетворений на злодія, генія Костя «Чижика». Єдиною рисою, що рухає цей характер, є ревност. З цього почуття витікають всі вчинки персонажа. «Я хочу його втоплити і втоплю» (ст. 211). На протязі 227 сторінок Мишко робить Костю різні підлоти, вдаючись до найгірших провокацій (ст. 106 — розмова Мишка з Костем з приводу будівництва греблі; ст. 120 — пропозиція Мишка про похід на Черу без дорослих). І ніяких інших рис в характері Мишка автор навіть не накреслює. Себто знову таки збіднює образ, схематизує його. Колективні риси мічає, чи вірніше, автор додатково з'ясовує цю рису Мишка. «— Мишко, це інша річ. Хлопець він непоганий. Тільки ти це навряд можеш помітити. Валя помовчав, потім посміхнувся одверто. Якщо хочеш з ним миритися, то це дуже легко, скажи йому, що Іна для тебе ніщо. І не старайся помиритися з нею. Гарантую тобі: найкращого друга в ньому матимеш» (ст. 150). Але читач швидше погодиться з Костем, що «Мишко дуже несимпатичний хлопець», ніж з Валею, устами якого говорить автор. Бо автор забув показати чим саме симпатичний Мишко. Що в ньому гарного, у його вчинках. І тому ми не віримо авторові (до речі колектив ніякої участі в цьому не брав) при переродження Мишка після одної розмови з Сальме (ст. 227 — розмова Мишка з Чижиком). Надто поспішно, під завісу, зроблено це переродження. Так ми не дорисовані інструктори альпінізму. Якись безликі, позбавлені характерних індивідуальних рис ці персонажі. А натяк, що один з них рівняється з Сальме, як художня деталь і не оригінальна і не нова... Ще в «Розгromі» Фадеева Бакланов наслідує зовнішність і поведінку Левінсона. Ю. Шовкопляс, даючи, як фон, колектив, називає декілька прізвищ: Фіму Рибника, Юбу Петриченко, Сару Соколовську, та проте, на превеликий жалі, вони для читача так і залишаються прізвищами, за якими не видно носія цих прізвищ, людини. Автор пошкодував бодай одну-дві художніх деталі, щоб вирізбилися ці прізвища в пам'яті читача. Тоді нащо було їх наводити? Серйозною вадою роману є, за автором, ідейне збіднення духовного життя колективу. Справді, на протязі майже 300 сторінок роману молодь не виявляє ніяких інтересів ні до політики, ні до питань міжнародного життя, ні до одної ідейної суперечки на політичну тему. За автором виходить, що молодь цікавиться чим завгодно: шахами, зоологією та ботанікою, мистецтвом, але не політикою, ані своїм ідеологічним розвитком. Цікаво тоді знати, про що вони писали в таборній газеті, про яку згадує автор. Дядя Вася, завгосп табору, їздив з гір у долину і «найголовніше привозив пошту» (ст. 103), — але пошта не відіграє ніякої ролі в житті табору. Ми не бачимо на протязі всього роману, щоб хоч один з юнаків прочитав газету. Тут автор-грішить проти художньої і життєвої правди, неправдиво змальовує духовні інтереси молоді. Ю. Шовкопляс суперечить сам собі: звідки тоді вирости такі типи, як Валя, Чижик, Дмитро Савич Соломаха, коли одною з рис їх характеру є відсутність цікавості до політики; адже це бурхливий 1936 рік. Ці вади роману йдуть від неправильної, на мою думку, сюжетної побудови роману, коли на користь показу одного образу письменник, заглибившись ним, забуває про решту, підпорядковує все розвитку лише одного образу. Соціалістичний реалізм не виключає різних сюжетних побудов і комбінацій, але художникові треба мати такт, щоб основне настановлення не збіднювало роману, а відбивало життя у всій його багатогранності, себто правдиво і повнокровно було змальовано явище у всіх його проявах. А що стосується образу Дмитра Савича Соломахи. «Невисокий, зате широкоплечий. У селянському солом'яному брилі», Соломаха не тільки одразу завойовує симпатії персонажів роману, але й симпатії читача. Читач шукає сторінок, де діє цей типовий, справжній представник колгоспної молоді. Скільки широкого захоплення викликають у Дмитра Савича гори. І так правдиво, напрочуд художньо, звучить звертання Соломахи до Сальме: «Ви тоді мені бомагу дайте. Напишіть — все, що я про гори розказую, чиста правда. Адже дасте, товаришу начальнику, егеж». І його постійний рефрен «завтра буде веселі» так пасує до життєрадісного тверезо-оптимістичного характеру Дмитра Савича. Юрій Шовкопляс не тільки передав типове, але й створив яскравий індивідуальний характер-образ. Його сентенції, що ними він частує Костя Чижика: «Він уже второпав, що там, де розумний ще тільки думає, дурень вже робить» (ст. 79), насичені здоровим юмором, мають коріння в народній мудрості. Автор показав нам Дмитра Савича в його вчинках: пригода з машиною (ст. 76), похід на Черу (ст. 172) тощо. Такий всебічний показ і зробив правдивим, високохудожнім образ Дмитра Савича — молодого соціалі-

бокомислячий. Читач дуже швидко, замість Валі, підставляє автора. Бо надто прозоро зроблено те, що вустами Валі здебільшого говорить сам автор. Тут до речі поговорити про розуміння від Валі — автора мистецтва. «Зрозуміло, що талант — насамперед — уміння вперто і зосереджено працювати» (ст. 27). Як же тоді бути з Мочаловим, Кіном? Чи не спрощено трохи підходить Валя-автор до визначення таланту? І друге, роздумування Валі з приводу творчості і музичного відтворення чужого твору. Здається, що така безапеляційна сентенція: «забув, що повторити кимсь сказане незрівняно легше, ніж сказати щось своє» — не правдива. Невже виконання Бусею Гольдштейном музичних класичних творів не є творчість? І висока мистецька творчість? Очевидно Валя, за згодою автора, щось не додумав і висловив сіру і неточну сентенцію. Зате прекрасно показано значення учеби, опанування теорії в царині мистецтва. Ці сторінки сильно зроблені, художньо (читання Костем теоретичних книжок у лісі), і не помилковим буде сказати прямо — мають утилітарне, виховне значення для нашого молодого читача, бо зніщують уяву про навіяння, як основу творчості.

Образ Іни репрезентує бічну лінію сюжету, і автор робить її достойним вибором Костя. «Що ж, вона хороша, чула, прониклива дівчина. Знає музику. І наполеглива: захоже чого — доможеться». Там, де автор зображує, як з дитини виростає дівчина, там образ Іни переливається фарбами (ст. 200, ст. 88). Але там, де Іна починає резонерувати, стаючи вихователкою Чижика, там відчувається надуманість, ненатуральність. І даремно Юрій Шовкопляс за всяку ціну хоче зробити з Іни «паіньку-деточку». Цим він руйнує те хороше, свіже, безпосереднє, що ним самим створено в образі Іни. І коли Іна — підкреслено позитивний тип, то ще більший негачі піддаю персонаж — Юлю. Коли Іна, крім любові (найбільше розкритий автором характер її саме в цій площині), має і інші інтереси — стати гідробудівником, навіть в таборі будувє греблю, хоче щоб Кость став композитором, себто має ширші інтереси, то Юля їде до табору з думкою фліртувати, і розчаровується, коли їй в цьому не щастить. Ю. Шовкопляс змалював її як майбутню порожню жінку. Прогляньте сторінку, де вона розмовляє, — всі її інтереси скеровані на хлопчиків, і в першу чергу, на Костя. Вона навіть підлецується до нього, аби Кость закохався (ст. 156, ст. 86). Хіба в змалюванні цього образу полягає в його однобокості і застигlostі. Образ Юлі на протязі роману не розвивається: він скам'янів.

Всім цим, таким складним колективом, керує і відповідає за їх життя перед батьківщиною більшовик Март Генріхович Сальме. «Бін естонєць. До Жовтня працював вантажником у ревельському порту. Під час Жовтня він був одним з організаторів Червоної гвардії в Естонії. Всю громадянську війну перебував на фронтах. Демобілізувався на Кавказі» (ст. 48). Так, за анкетним методом характеризує начальника табору автор. Далі він суворий на зовні, а статура його викликає захоплення: «Атлети стародавньої Греції такими, мабуть, були». Тут не можна не відмітити, що характеризувати персонаж: зовні суворий, а в душі чулий і ніжний, відгонить примітивізмом та повторенням. Скільки разів подибувалися саме такі засоби нібито контрастів. Не оригінальне це. Проте ці, зрештою, дрібні вади в змалюванні образу Сальме не затушковують основного: створення образу вдумливого педагога-більшовика. Юрій Шовкопляс ніби тримає Сальме в тіні. Він не

розкриває внутрішніх переживань начальника; ні, він дією його характеризує. Хіба не майстерно зроблено, що Сальме дав Кості першому, на самоті, побачити ранок в горах (ст. 63). Не розповідаючи, а показавши прекрасним, сповненим широї лірики малюнком мудрість більшовика Сальме, його метод виховання (ст. 68—70). На протязі всього роману Юрій Шовкопляс створює образ досвідченого, широкого, вдумливого керівника-педагога. Образу Сальме, створеному письменником, віриш, його любиш, як батька, як старшого друга. Можна було б в роману навести багато прикладів (ставлення Сальме до Костя після нещастя з Іною, розмова з Женею (ст. 195), розмова з Костею (ст. 218). Образ Сальме став би типом, абстрактним іменем прекрасного педагога, коли б автор не обмежив сам себе пуританськи витриманою сюжетною будовою і розкрив би характер Сальме не лише переважно у взаєминах з Костею, а з більшим числом персонажів. Але й такий, який він є, він втримується в пам'яті читача і стоїть поруч кращих образів роману.

Побудова розгортання сюжету навколо виховання Костя неминуче привела до деякого примітивізму, що його не подолав автор. Всі персонажі різко розставлені на свої місця: аа чи проти. Коли позитивні, то хочуть, не хочуть, навіть коли це не випливає з логічного розвитку, саме образа, — на стороні Кості; а негативні, тільки те й роблять, що каверзан Кості.

В загальній будові сюжету ми відчуваємо вправну руку майстра. Жодна художня деталь не забута автором. Приклад: Костя аблякається попервах з Іною, бо обоє люблять музику. Роль греблі в розгортанні сюжету, подія з книжками з теорії музики, кожна сюжетна нитка служить подальшому напруженню розгортання подій. І тому роман читається з великим інтересом і напруженням. Разом з тим всі сюжетні ходи вмотивовані і правдиві. Часто трапляється навмисне повторення по ідейній нагрузці однакових епізодів епізод з мальною, нещастя з Іною в потоці). Варіаціями однакових по змісту епізодів автор повніше розкриває характери-образи (мужички Соломахи, розгубленість Костя). Не завжди індивідуалізована мова персонажів роману. Коли мова Сальме, Соломахи, Костя некрава, то мова решти одноманітна, не витікає з самого образу, не допомагає розкривати, типізувати персонаж. Загалом мова роману пристойна, але в ній не відчувається внутрішнього вогню. Ніби автор навмисно бездоганною, холоднудатою мовою хоче прикрити свої почуття. В романі «Починається юність» є побічна лінія, лінія кохання Костя з Іни. Псевдоморалісти, ханжі й лицеміри можуть виспатати на голову автора грим і блискавки. Як? Діти в 16—18 років закохуються? «Педагогіка, як відомо, рішуче відкидає кохання, вважаючи, що «доміант» ця настає тільки тоді, коли виховний вплив уже зазнав цілковитої невдачі, коли індивід починає плювати на всі дані йому мудрі вказівки, і з дивовижною непослідовністю стає на такий шлях розвитку, про який навіть не згадується в системі науково-організованого педагогічного впливу. У всі часи, у всіх народів, педагоги ненавиділи кохання... Товариші мої по колонії і особливо діячі нашої світи були рішучіше від мене і дуже нервувався з приводу непередбаченого позапланового втручання Амура». (А. Макаренко, «Педагогічна поема»). Скільки влучного, ідкого сарказму проти ханжів і лицемірів.

Юрій Шовкопляс устами Сальме в розмові з ханжею Женею правильно ставить питання про кохання, про скеровання його. «Скільки я міг досі їх Костя і Іну. — А. К.) спостерігати, я бачив, що не шкодила їм, а допомагала

закоханість...» Боротьба проти цього почуття (кохання.— А. К.) ні в якому разі не знищить його, а спотворить тільки. Не боротися проти нього, а правильно ми повинні скеровувати це почуття. А як легко на добре його скерувати» (ст. 197). Юрій Шовкопляс знайшов прозорі, хороші слова, щоб передати наївні перші подихи кохання, ніби зацвітає вишня погожої весняної днини (ст. 91, 131, 138). Не можна втриматися, щоб не навести цитату: «І вчора були самі тільки погляди. Вони майже не говорили одне з одним учора: якими словами почати розмову після того, що сталося на льодовику... А коли дивилися одне на одного, ніяковіли, потуплювалися... Ніяковіли, вкривалися рум'янцем, мовчали...

І були щасливі...

Та звідки ж таке почуття, наче весь світ однині належить тільки їй. Чому сьогодні здається, що сонце світить виключно для неї, що це саме на її честь дзюрчать струмки» (ст. 255). Така любов облагороджує, підносить. Ця побічна сюжетна лінія роману тактовно, з натхненням написана автором. І вона життєва і глибоко правдива. Автор не збіднює своїх героїв, він правильно і одверто ставить цю проблему, підкреслюючи благородність і красу почувань нашої радянської молоді.

В романі «Починається юність» автор відбив типові риси нашої молоді в кращих образах роману; подекуди ці риси відбиті і у другорядних персонажах і епізодах роману. Сміливість, чесність, відсутність заздрості, наполегливість у досягненні мети—ось типові риси нашої молоді—говорить своїм романом Шовкопляс. Згадайте епізод, коли підняття прапора доручають Соломасі. І це не викликало заздрості ні у Валі, ні у Іні, навпаки, вони самі віддали цю честь Дмитру Савичу (ст. 70); згадайте, коли Костя чесно розповідає про малину Сальме, геройський вчинок, коли Костя втримує Іну, що впала з льодовика (ст. 252). Питання дружби, нашої радянської дружби, коли засуджують хиби товариша, щоб допомогти йому зрости (взаємини Дмитра Савича і Іни з Костем). Яке жалогідне розуміння дружби у Юлі (ст. 87, ст. 127). Як їдко висміює таку «дружбу» письменник, правильно показуючи, що такий друг гірше ворога.

Прекрасно передані турботи, схвилюваність колективу за своїх товаришів, застуканих зливою в Угомському парку під час походу (ст. 270). В цьому епізоді Юрій Шовкопляс довів, що він уміє малювати колектив, в той же час даючи характерні індивідуальні риси. Таким показом автор стверджує соціалістичне розуміння турботи за товаришів. «Наш табір—одна з найкращих сторін нашого чудесного дитинства, дарованого нам нашою батьківщиною» (ст. 211).

Про цю сторінку щасливого дитинства в країні соціалізму і розповідають читачам своїм романом «Починається юність» Ю. Шовкопляс, розповідаючи, створивши художні образи Соломахи, Чижика, Сальме.

СЛОВА Й ДІЛА „ЛІТЕРАТУРНОЇ ГАЗЕТИ“

... «Критика мусить бути сміливою, високоринципальною і послідовною»...

«Літ. Газета» № 26 від 17 травня ц. р.

... «Критики... не дбають про художні смаки в стилістиці, якою орудують наші письменники».

«Літ. Газета» № 26 від 17 травня ц. р.

Наведені цитати з передовиці «Літературної Газети» кажуть самі за себе. Але передовиця—одна річ, а практика газети—це зовсім інша річ. Чому? Бо легко написати авторам передовиці афоризм про те, що «критика мусить бути сміливою»... І т. д., а от нехай хтонебудь з критиків чи рецензентів спробує здійснити це високое гасло редакції! Що в цьому разі буде робити щедра на навчання наша редакція? Обстоювати думки рецензента? Ні в якому разі! Редакція «Літ. Газети» негайно запропонує свої сторінки для шельмування такого от небажаного рецензента, уперто й послідовно дотримуючись цієї лінії протягом, скажімо, п'яти місяців. Справді, у грудні минулого року я взявся розглянути книжку т. А. Малишка, маючи на думці, що «критика мусить бути сміливою» та дбати «про художні смаки в стилістиці, якою орудують наші письменники». Взявшись за таку справу, я знайшов чимало неохайностей і стилістичних липсусів у книзі т. Малишка. Ці спостереження й стали за зміст моєї рецензії, що її надруковано в січні місяці 1939 року в першому номері «Літературного Журналу». Ефект від статті був разючий. Автора рецензії спочатку вилаяла «Літ. Газета», потім, як і годиться, журнал «Літ. Критика», потім в останньому номері (№ 26) знову ж «Літературна Газета». Таким чином вражіння від однієї рецензії вистачило на п'ять місяців. Зазначимо про те, що спосіб полеміки з Юсом був надзвичайно оригінальний. Його поперезі всі шельмували, чіплялися за окремі фрази його, але, і це варт відмітити,—в жодній з тих статей не було сказано жодного слова про книжку т. Малишка, про саму суть рецензії і про окремі її твердження. Які ці твердження? А от які:—основне твердження автора рецензії було таке, що т. Малишко не критично підійшов до своєї збірки, не обробив її, не відшліфував, тим самим великою мірою знецінивши свою працю. Зауважу, що проти цього основного твердження як обидва мої рецензенти з «Літ. Газети», так і редакція «Літ. Критики» іп согроте не знайшли що сказати. І ті, і другі, й треті обмежилися лайкою на мою адресу, якимсь сердитим нечленороздільним буркотінням. А поговорити було й є про що саме в плані об'ясування «про художні смаки в стилістиці, якою орудують наші письменники».

й писав у своїй рецензії, що такі вирази у т. Малишка, як: «Як зірка у небі роатане, щоб сяяти ніччю щоразу» — недобрі, бо неясні й суперечливі. І зауважував у своїй рецензії, що такий заклик поета, як: «Ходімо вище й вище До крайніх зір, до глибочизни рік, Де світ лежить, як грізне болю вище» — теж недобрый, бо, на мою думку, неспівзмірність масштабів приводить автора до різного роду недоречностей. Звернув я також в своїй рецензії увагу автора на аналогічну недоречність у фразі «Не вітром шуміло в лузі, не труб коливалась мідь, До моря зійшлися друзі і щиро казали: летіть». Я як тоді, так і тепер вважаю, що спокійна, мирна розв'язка фрази суперечить бурхливому початку дії.

На розгляді цих і подібних, на мою думку, художніх і стилістичних зривів т. Малишка я й побудував свою рецензію. Редакція журналу «Літературна Критика» визнала її «злопихательською», «Літ. Газета» підтримала своїх колег по фаху, а щоб ніхто поганого про неї не подумав, вона стала по цьому дуже голосно кричати про те, що «критика мусить бути сміливою, високопринциповою і т. д.». Дрібне це, не солідно, не до лиця «Літературній Газеті». Але в цій справі цікаве те, що свій гнів і роздратування шановні критики перенесли й на «Літературний Журнал», потрапивши при цьому не в досить зручне становище: лаючи його за критичні статті Юса, вони разом з тим намагаються переконати себе, що власне критичного відділу в журналі й немає. А що ж ви, шановні товариші, п'ять місяців лаєте і шельмуєте?

Схививши з принципового шляху, редакція «Літературної Газети» покотилася й далі по похилій площині, накинувшись вже й на № 2 «Л. Ж.» за те, що там надруковано рецензію того самого Юса на книгу т. Каневського. По якій же лінії йде цей похід проти Юса? Та по тій самій: ні слова про книгу Каневського, ні слова про суть рецензії, а натомість дрібненькі причіпки до окремих фраз, з явним намаганням довести, що Юс неписьменна людина. Значно цікавіше було б, проте, знати, і Юсові, і читачеві, і самому Каневському, чи вірно, чи невірно підійшов Юс до книги т. Каневського. А це дуже цікаво! Цікаво тим більше, що саме розгляд книги т. Каневського дав би, скажімо, і критикам «Літературної Газети» і критикам «Літературної Критики» можливість «подбати про художні смаки в стилістиці, якою орудують наші письменники». Справді, коли один з відомих поетів пише про «чоло чорнобриве», то чому не написати другому про школу, що «підморгує дверима», про путь-дорогу, що стелеться «на свіжий краєвид», про хлопців, що «на водяний (?) підуть кордон», про сонце, що ходить «в лоно вод рябе в океанській ополонці викупать себе».

Отже, в обох рецензіях нами зачеплено питання стилістики. Але виникає питання, що це річ шкідлива, злопихательська, заборонена. І хто ж це забороняє? Журнал «Літературна Критика» і «Літературна Газета» — органи Співки радянських письменників України.

Я вважаю, що «Літературна Газета» в цій справі займає шкідливу позицію, бо не тільки не допомагає правильному зросту молодих письменників шляхом ділової критики, а навпаки, намагається переконати критикованих нами авторів, що «чоло чорнобриве» це — чудово, що примушувати путь-дорогу «слатися на свіжий краєвид» це — надоригінально, що незнання письменником синтаксиса та законів мови — це дрібниця, на яку не варто навіть звертати уваги. Адже критика лаяла Юса за рецензію на книгу т. Малишка

між іншим і за те, що він, гуманно ставлячися до молодого поета, не сказав за потрібне згадати ні за «чоло чорнобриве», ні хоч би за такі рядки:

Іди, синок, іди, Марко,
Заграй жалобного нам марша.
Луною крикнуло: Заграй!
І вийшов він під небокрай.

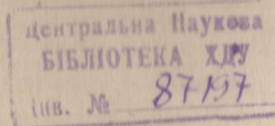
Ну, тепер запитаймо редакцію «Літературної Газети» і «Літературної Критики» — яка ваша думка щодо «чоло чорнобривого» і «небокраю», так зручно використаного т. Малишком замість, скажімо, трибуни. Два слова також і до нашої критики Гольденштейна (див. «Л. Г.» № 26). Ну, а якої ви тепер думки, що до духу мови? Чи не здається вам, шановний критику, що «чоло чорнобриве» суперечить таки духові принаймні української мови, що українському, як і по-російському, так сказати не можна, що численне «чоло чорнобриве» обізнане з справою населення Радянського Союзу вважає за зручне обізнане з справою населення Радянського Союзу вважає за зручне сказати — «чорнобровая девица», «ковак чорнобровий». І Шевченко писав: «чорноброва дівчинонька ходить гасем...» Що ж до лоба, то він може бути яким завгодно, та проте ніколи не був, не бував і, сподіваємось, не буде — «чорнобровим».

Отже, настанови «Літературної Газети» шкодять зросту молодих письменників, це вона мусить зрозуміти. І я мушу сказати: тт. Малишко і Каневський, критику з «Літературної Газети» не підбадьорюють вас до роботи, не поштовхивають до удосконалення, а, замазуючи ваші хиби, переконують вас, що ви сама досконалість, що всяка критика на ваші книги є злопихательство — хоч та критика написана з єдиною метою указати на ваші хиби.

Юс.

Р. С. — З огляду на те, що «Літературна Газета» відмовила надрукувати цю мою статтю, прошу дати місце їй в «Літературному Журналі».

Юс.

Редакція: П. Ходченко (в. о. редактора), Ів. Сенченко, І. Муратов (заступники редактора)

Адреса редакції: Харків, Чернишевська вул., 59. Тел. 7-37-82

Видає Державне Літературне Видавництво

В. о. редактора П. Ходченко.
Секретар редакції М. Гільов. Техкерівник С. Білокінь,
Коректор І. Галактіонов.

Друкарня ім. М. В. Фрунзе, Харків, пров. Фрунзе, 6. Уповно-
важений Харк. Облітуд-24438. Зам. 499 Тир. 5.000. 7 друк. арк.
Облік-лвт. 11. Пап. ф. (2×94—52 кг. 3½ пап. арк. 51 друк.
арк. 61.256 літ. Здано в роботу 6-VI-39 р. Підписано до
друку 28-VII-39 р.

Контроль
№ 4